

Eski Türkçede Patlamalı Diş Ünsüzleri

A. V. Dıbo
Çev. Minara Aliyeva Esen

1. Anlaut

1.0. Eski Türkçe anlautunun ötümlülük/ötümsüzlüğünü yeniden kurma denemesini ilk kez V. M. İlliç-Svitıç yapmıştı (İlliç-Svitıç 1963, İlliç-Svitıç 1965). Bu çalışmalarda řu varsayımlar öne çıkmaktadır: a) Eski ötümlü (ötümsüz) ünsüzler, Oğuz dillerinde sürekli ötümlü ünsüzleri, Sayan dillerinde sürekli ötümsüz ünsüzleri meydana getirdi; b) Bu gruplarda eski boğuk (güçlü, nefesle telaffuz edilen) ünsüzler ötümlülük/ötümsüzlüğün (yani güçlü-zayıf durumu) değişimini meydana getirdi; c) İkinci tipteki reflekslerin değişimi ise açıklanmamıştı.² Anlautlu karşılaştırmanın geleneksel görüşü ise şöyledir: Oğuz ve Sayan dillerinde bu durum ikincildir ve ortaya çıkması ağızlar arasındaki etkileşimden dolaydır. Fakat Altayca karşılaştırmalı örneklerin çoğaltılması durumunda, V. M. İlliç-Svitıç tarafından verilen örnekler aynı olmasa da, hakikaten Oğuz ve Sayan dillerindeki aykırılık birtakım genetik kökler barındırdırmaktadır.

Kelime başı *t/d* ünsüzlerinin tam olarak açıklanması, reflekslerin karmaşık yapısının dağılımını tespit etmeye olanak verir.³ Aslında Oğuz dillerinde genel olarak üç türlü paralellik gözlemlenmektedir: a) TTK., Gag., Az., Trkm. *d*; b) TTK. Gag., Az., Trkm. *t*; c) TTK., Gag. *t*, Az., Trkm. *d* (sadece arka sıra sözcükler için). Sonuncusu, muhtemelen çağdaş Türk dilinde kelime başında

¹ A. V. Dıbo, "Dental'niye vzrıvniye v pratyurkskom" adlı yazı, Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi Yrd. Doç. Dr. Minara ALİYEVA ESEN tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

² Bu refleksiyon daha basit bir şekilde Starostin'de işlenmektedir (Starostin 1991: 13). Daha doğrusu ikincil belirtiler Türkmen ve Azeri lehçelerinin dışında tüm lehçeler için geçerlidir. EDAL'da genel itibariyle Türkçe yapıların dış uygunluğuna dayanan Eski Türkçe rekonstrüksiyonunun uzlaştırıcı versiyonu yer almaktadır.

³ Daha sonra tarafımdan ilk kez yayımlanan (Dıbo 1991) çalışmada oldukça zengin bir malzemeye dayanarak daha net ve işlenmiş bir rekonstrüksiyon sürümü açıklanmaktadır. Bu çalışmanın devamı için beni S. A. Starostin ile ortaklaşa çalıştığımız *Altay Dillerinin Etimolojik Sözlüğü* çalışmaları teşvik etti. Bu çalışma esnasında yazar (yani Dıbo), onu (yani S. A. Starostin'i) ortaya koyduğu rekonstrüksiyonunu (veya en azından karmaşık Türk sisteminin ikinci gelişimini kapsayabilen rekonstrüksiyonu) kabul ettirmekten vazgeçmemekteydi; bu durumda meydana gelen tartışmalar, elbette ki, son derece faydalıydı. Yeri gelmişken ayrıca O.A. Mudrak'a da şükranlarımı bildirmek istiyorum. Onunla biz sık sık sözkonusu problemin tartışmasını yapardık. Ayrıca Mudrak o sıralarda V. İ. Rassadin'ın çalışmalarındaki faringalleşme özelliğini taşıyan Tofa ve Tuva dili ile ilgili incelediği malzemeleri de benimle paylaştı. Aşağıda sıralanan Tuva dili ile ilgili malzemeler genel olarak standart kabul edilen sözlüklerden alınmıştı; faringalleşmenin mevcudiyeti Biçeldey'e (2001) göre kontrol edilmişti. Tofa dili ile ilgili malzemeler Rassadin FiL ve Rassadin 1995 kaynaklarından alınmıştı; örneklerin çelişkili durumlarında Rassadin FiL kaynağına gönderme yapılmaktadır. Bu sürümdeki Türkçe örneklerle Altayca denklikler genel olarak EDAL'dan alınmıştı; kelimelerin denkliklerindeki başarısızlık yazara aittir.

nefesle telaffuz edilmeyen *t* ile başlayan türdeki kelimeleri içine almakta (Kondratyev 1976: 15) ve büyük bir ihtimalle, Eski Anadolu yazıtlarında bu kelimeler bilhassa şiddetle söylenmiş *t*-nin aracılığıyla yazılmaktaydı. Bunun dışında, Azerbaycan lehçesinde *dV4x*- pozisyonunda kelime başı *d*'nin düzenli sertleşmesi meydana gelmekte; edebî Türkmen lehçesinde Kıpçakçadan girmiş kelimelerdeki düzensiz sertleşmeler de karşımıza çıkmaktadır. Sayan dillerinde denklikler belirli oranda şu ikincil oluşum sırasında bozulmaktadır:

1) Tuva dilinde eğer inlautlu ünsüz gırtlaksız özellik taşıyorsa, kapalı hece durumundaki kelime başı ünsüzü ötümsüz, açık hece durumundaki kelime başı ünsüzü ötümlüdür; dış ünsüzüyle başlayan fiillerin imlası (normal telaffuzda muhtemelen fonetik de) zorunlu olarak düzeltilmiştir⁴;

2) Kelime ortası nefesle telaffuz edilen (mecburî) *k* veya *p*'nin düşmesi durumunda (krş. Tuv. *tos* “dokuz”, *ses* “sekiz”) Tuva dilinin imlasında ve V. İ. Rassadin’in Tofa dilinin transkripsiyonunda kelime başı ünsüzü düzenli bir şekilde *t* (nefesle telaffuz edilen) olarak yazılmakta; Tuva dilindeki bu gibi örneklerin seslendirilmesinde ise *nefesle telaffuz edilmeyen* kelime başı *t* ünsüzünün çok net bir şekilde duyulduğunu, ardından ise nefesle telaffuz edilen güçlü ünlünün geldiğini göstermektedir⁵;

3) Muhtemelen bu genel Tuva-Tofa dönemi sürecidir: Kelime içindeki tarihî kısa ünsüzden⁶ sonra hışırtılı patlamalı ünsüz barındıran kelimelerdeki

4 Bk. İlliç-Svitiç 1963. Şu çalışmaya gönderme: *Pal'mbah A. A. Sistema soglasnıh tuvinskogo yazıka i ee otrajeniye v pis'mennosti* [Tuva Dilinin Ünsüz Sistemi Ve Onun Yazıya Yansıtılması] // Uçeniye zapiski Tuvinskogo nauçno-issledovatel'skogo instituta yazıka, literaturı i istorii IV. Kızıl, 1956, s. 111-112.

5 Fonetik laboratuvar çalışmaları 1989 yılında benimle birlikte O. A. Mudrak tarafından yapılmıştı. Seslendiren, yorumlarımıza katılan P. Seren idi.

6 Eski Sayan inlautlu gürültülü patlamalı ünsüz, ya Eski Türkçenin boğuk (ötümsüz) patlamalı ünsüzünün refleksi (NB, bu durumda o, Tuva dilinde kuralı etkilemektedir) ya da Eski Türkçe ünsüzün (ötümlü) refleksi içindir. Muhtemelen bu ünsüz Eski Türkçe intervokalinde sızıcı ünsüz olarak karşımıza çıkmakta, ancak Eski Sayan dilinde ise sık sık patlayıcı özelliğe dönüşmekteydi. Patlayıcılık tamamıyla dış ünsüzleri için (ETk. **-δ-* > Sayan. **-t-*), kısmen de dudak ünsüzleri için (sadece şu pozisyonda: ETk. **-eve-*, **-evi-* > Sayan. **-ebe-*, **-ebi-*) uygulanmıştı. Bu durumlar için 3. kural esastır. Daha sonra Tuva dilinde intervokal boğuk ünsüzlerinin kendi kendine olan boğumlanmasından sonra intervokal pozisyonunda hem eski hem yeni **-b-*'nin sızıcılışması meydana gelmektedir. Kendi kendine boğumlanmanın görülmediği Tofa dilinde ise intervokalde uzun ünlülerden sonra eski boğuk ünsüzlerden yarı tonlu ile intervokal tonludan patlayıcı *b* denk gelir. Krş. a) ETk. **debe* “deve”: Tuv. *teve*, Tof. *tebe*; ETk. **jebe-g* “mezarlık, mezar”: Tuv. *çevge*; ETk. **kebir* “hali”: Tuv. *xevis*; b) ETk. **kep(i)-* “kurumak”: Tuv. *kep-*, *kevig* “kuru”, Tof. **kăpak* “göz kapağı, alın” yanında *ke'pig*: Tuv. *xavak* “alın”, Tof. *xabak* “kaş”). Diğer durumlarda Sayan grubunda intervokal **b* > **v* düzenli olarak düşmektedir. Krş. ETk. **yabal* “yumuşak, mülayim, yavaş, sakin”: Tuv. *çâş*, Tof. *çâş*. ETk. **sabur-* “savurmak”: Tuv. *saar-*. ETk. **aburt* “avurt, ağzın iç bölümü; yutmak”: Tuv. *aart-a-*. ETk. **ebür(d)ek* “ördek”: Tuv. *ödürek*. ETk. **kabak/*kabak* “beyaz kavak, söğüt”: Tuv. *xaak*, Tof. *xâj*. ETk. **tohur-* “konca”: Tuv. *tooruk*, Tof. *tooruk*. Mademki bu durumda temas edilen ünlünün dudaksillaşması görülüyorsa, denilebilir ki düşmenin nedeni son hecede olduğu gibi **v* > **y*'ye dönüşmesinden dolayıdır; bununla birlikte düşme aynı zamanda intervokal **y*'nin düşmesiyle meydana gelmekteydi. Sayan grubunda dudak ünsüzünün hece sonu pozisyonu sızıcılığı şüphesiz korumaktaydı, buradan da *-y*'ye dönüşümü görülür: ETk. **kiab* “ağaç mantarı, kuru ot”: Tuv. *xay*. ETk. **eb* “ev”: Tuv. *öy*, Tof. *öy*. ETk. **gēb-* “çiğnemek”: Tuv. *kejen-* Tof. *keje-*. ETk. **sib* “su”: Tuv. *suy*, Tof. *suy*. ETk. **sub-luk* (**sib-luk*) “gem”: Tuv. *suyluk*. ETk. **yu(b)-* “yıkamak, yüzmek, çimmek”: Tuv. *çuu-*, ettirgen *çuydur-*, Tof. *çu-*. Sayan grubunda art ötümlü düzenli bir şekilde sızıcı olarak gelişmektedir: ETk. **iagir* “ağır”: Tuv. *aar*, Tof. *aar*. ETk. **çığır* “çiğnenerek bastırılmış kar, patıka”: Tuv. *şur*, Tof. *şur* “ayak izinin çok olduğu toprak veya karlı yer”. ETk. **yogan* “şişman”: Tuv. *çoon*, Tof. *n'oon*. ETk. **s[e]göl* (**sögil*) “siğil”: Tuv. *sööl*, Tof. *sööl*. ETk. **de-gü* “o”: Tuv. *düü*, Tof. *tee*. ETk. **ögür* “sürtü;

kelime başı ünsüzü zorunlu olmadan bağımsız olarak sertleşmektedir (krş.: Tuv. *teve*, Tof. *tebe*, Eski Sayan Tk. **Debe* “deve”, Tuv. *tot-*, Tof. *tot-*, *dot-*, Eski Sayan Tk. **Dod-* “doymak”, Tuv. *tö'k-/dö'ger*, Tof. *tö'k-*, Eski Sayan Tk. **Dö'k-* “dökmek”, Tuv. *dit-*, Tof. *dit-*, *tıt-*, Eski Sayan Tk. **Dīd-* (< ETK. **dūt-*) “yün taramak”, Tuv. *dük*, Tof. *dük*, *tük*, Eski Sayan Tk. **Dūk* (< ETK. **tūk*) “saç”).

Aşağıdaki dağılım türleri meydana gelmektedir.

1.1. İnlautta hırıltılı ötümlü ses; ünlüsü kısa.

Tarafsız karşılaştırma şöyledir: ETK. **d-*, Oğuzcada *d*'nin tüm refleksleri, Sayan dillerinde *d* (Eski Türkçe inlaut olan **δ* durumunda, Sayan dillerinde *t* olarak görülen Tuva dilindeki 3. kurala göre *d->t-* değişimi). Böylece Altaycada görülen **t-*, **ç-*, ile **t'*- değişiminin paralelliğinde Eski Türkçede genel seslendirme meydana gelmektedir.⁷

1.1.1. Kısa ünlü ile

a) Alt. **t-*, **ç-*:

1. “davar”: TTK. *davar*, Az. *davar*, Trkm. *dovar*; ETK. **dabar* < EAlt. **tabu-*, Moğ. **dayi-la-* “bağışlamak, paylaşmak”.

2. “çayirmelikesi, davılga”: TTK. *davılga*, (ağız) *davulku*. ETK. **dabilku* < EAlt. **tīlbulka*, Moğ. *çibaga* “yuyuba, bir tür bitTKi”, Tk.-Moğ. **dibe-kte* “bodur akağacı”.

3. “davranmak”: TTK. *davran-*, Gag. *davran-*, Az. *davran-*, Trkm. *dābıra*⁸, Hor. *dawrən-*, Tof. *durağ* “acele eden, davranan”: ETK. **dabra-* < EAlt. **tapV*, Moğ. *dabi-* “yaklaştırmak”, *dab-ki-* “acele etmek”, Tk.-Moğ.: Man. *dabdali* “çalışkan”.

4. “dayı”: TTK. *dayı*, Gag. *dayka* (< *day-aka*), Az. *dayı*, Trkm. *dāyı*, Tuv. *daay*, Tof. *daay*. ETK. **dagay-ı* (bk. VEWT 455) < EAlt. **tālyV*, Tk.-Moğ. **dān* “gelinin sülalesi”.

5. “değişmek”: TTK. *değiş-*, Gag. *diiş-*, Az. *däyiş-*, Trkm. *değiş-*. ETK. **deg-iş-* “değmek”: TTK. *değer-*, Az. *däyär-*, Trkm. *deger-*, ETK. **deger-* < EAlt. **çiöge*, Moğ. **düyi-* “toptan satın almak”, Tk.-Moğ. **cuge-* “değiştirmek”.

evcil; arkadaş”: Tuv. *öör*, Tof. *öör*. Son hece durumunda gırtlaksız sızıcı ünsüz korunmaktadır (NB: Burada söz ettiğimiz esas olarak kelime yapımında ve kelime değişiminde morfemlerin sınırında görülen düzenli değişimleri olan fonolojik durumdur. Bk. SİGTYa 2002: 632): ETK. **yāğ* “yağ”: Tuv. *çay*, Tof. *çay*; ETK. **yag-* “yağmak (yağmur için)”: Tuv. *çay-*, Tof. *çay-*; ETK. **değ-* “değmek, ulaşmak”: Tuv. *dey-*, Tof. *dey-*; ETK. **dug* “çöten, kirtil”: Tuv. *düy-da-* “önü kesmek”, Tof. *düy*; ETK. **düg-* “dügüm atmak, bağlamak”: Tuv. *düy-*, Tof. *düy-*. Böylece bütün bu durumlar için Eski Sayancada ötümlü sızıcıdan söz edilebilir ve kelime başı diş ünsüzleri burada 3. kurala göre sertleşmeye uğramamaktadır.

⁷ Eski Altaycadaki bu örnekler için bk. Starostin 1991: 13.

⁸ *dābala-* “(at için) koşmak” fiili ile kontaminasyon.

6. “sincap”: TTK. *deyin*, *deyin* (ağız), Tuv. *diin*, Tof. *diin*. ETK. **degin* < EAlt. **çiöke*, Tk.-Moğ. **cukun* “su samuru” (?).

7. “değil”: TTK. *değil*, Gag. *diil*, Az. *deyil*, Trkm. *dāl*, Hor. *tīl* (pozisyona göre?). ETK. **degül* < EAlt. **tagi*, Moğ. **deyüren* “tam”, Tk.-Moğ. **dagu* “içerik, doldurmak”.

8. “dövmek”: TTK. *döv-*, Gag. *düü-*, Az. *döy-*, Trkm. *döv-*, Hor. *döw-*. ETK. **dög-* < EAlt. **tugi*, Tk.-Moğ. **dug-* “dövmek, pataklamak”.

9. “düğmelemek”: TTK. *düğ-*, Gag. *düü-*, Az. *düy-mä* “düğme”, Trkm. *düiv-*, *düg-*, Hor. *düme* “düğme”, Tuv. *düy-/düy-* (*düür*, *düyey*), Tof. *düy-*. ETK. **düg-* (<Tk.-Moğ. *tüyime* “düğme”) < EAlt. **teg[u]*, Moğ. *deye-* “ilişmek, bağlanmak”, Tk.-Moğ. **deg-* “bağlamak”.

10. “doğramak”: TTK. *doğra-*, Gag. *doora-*, Az. *doyra-*, Trkm. *doyra-*, Hor. *dō(γ)ra-*, Tuv. *doora-*, Tof. *doora-*. **doyra-*, ETK. **dogra-* < EAlt. **dogra-*, Tk.-Moğ. **dura-* “küçük parçalara bölmek, doğramak”.

11. “doğru”: TTK. *doğru*, Gag. *doynu*, Az. *doynu*, Trkm. *doynu*, Hor. *dō(γ) rə*, Tuv. *doora*. ETK. **dog-ro* < EAlt. **t`ogV*, krş. Moğ. (CC) *doyi-* < *doyi-* “bir şeyin düzenini sağlamak, düzenlemek”.

12. “bora, şiddetli rüzgâr”: TTK. (ağız) *dayıl*, Trkm. *dowul*. ETK. **dabul* < EAlt. **tālbi*, Moğ. **düyiren*, Tk.-Moğ. **dā(b)-*.

b) Alt. **t`-*:

1. “tagar, çuval”: TTK. *dağar*, Gag. *daar*, Az. *dağar*, Trkm. (*tağar*⁹), Tuv. *taar* (< *dh-*, veya Moğolcadan). ETK. **dagar* (> Moğ. *tağar*) < EAlt. **t`agu*, Moğ. **toyu-gan* “Ağzı geniş, büyük toprak küp, kazan”, Tk.-Moğ.: Evk. *tağa* “akağaç kabuğundan yapılmış sandık”.

2. “doymak”: TTK. *doyn-*, Gag. *doyn-*, Az. *doyn-*, Trkm. *doyn-*, Hor. *doyn-*, Tuv. *tot-*, *todar-*, Tof. *dot-* (FiL), *tot-*. ETK. **doδ-* < EAlt. **t`odV*, Moğ. *tosun* < **tod-sun* “yağ”, Tk.-Moğ.: Evk. *tude-* “bağlamak (bağırsak için)”.

3. “doğmak”: TTK. *doğ-*, Gag. *doyn-*, Az. *doyn-*, Trkm. *doyn-*, Hor. *doyn-*. ETK. **dog-* < EAlt. *t`ogu-*, Tk.-Moğ. **tugu-* “doğurmak”: Evk. *tuy-*, Nan. *tug-bu* “yumurta bırakmak”.

4. “doğan”: TTK. *doğan*, Gag. *duan*, *dıyan* (< Moğ. *tuyiyan*).

5. “deve”: TTK. *deve*, Gag. *devä*, Az. *devä*, Trkm. *düye*, Tuv. *teve*, Tof. *tebe*. ETK. **debe* < EAlt. **t`ibne*, Moğ. *temeyen*, Tk.-Moğ. **tibña*.

6. “devirmek”: TTK. *devir-*, Gag. *devir-*, Az. *dävir-*, Trkm. *deril-* pasif.

9 *Tağarçık* “devenin köpüklü kabarcığı”; muhtemelen Kıpçakçadan.

ETk. **debir-* < EAlt. **t`ebV*, Moğ. **teye-* “doldurmak, yüklemek”, Tk.-Moğ. **teb-* “koymak, yerleştirmek”.

7. “değmek”: TTk. *değ-*, Gag. *dey-*, Az. *däy-*, Trkm. *deg-*, Hor. *dey-*, Tuv. *dey-* (*deer*), Tof. *dey-*. ETk. **deg-* < EAlt. **t`egV*, Moğ. *teg* “bir şeyin ortası, tarafı”, Tk.-Moğ. **tegēr/n* “diyar”.

8. “değnek”: TTk. *değmek*, Gag. *deynek*, Az. *däyänäk*, Trkm. *degenek*. ETk. **degenek* < EAlt. **t`ioyŋe*, Moğ. **tuyiban*, Tk.-Moğ. **tüyŋipun*, EJap **tümipá* “asa”.

9. “değirmek”: TTk. *değir-* (*değir-mi* “değirmi, halka”), Az. *diyir-* (*däyir-mi* “değirmi, halka”), Trkm. *degre-*, Hor. *diyrsek* “halka”, Tuv. *deerbek* “halka”, Tof. *deerbek* “halka”. ETk. **degi-r-* < EAlt. **t`oge-*, Moğ. *töge-ye* “değirmi, halka”, *tögey* “boyunduruk”.

10. “o, öteki”: Sal. *düyü*, Tuv. *döö*, Tof. *dee*. ETk. **de-gü* < EAlt. **t`e-*, Moğ. *te-*, Tk.-Moğ. **ta-*.

11. “dün”: (*tün* kelimesiyle alakalı “akşam, gece”) TTk. *dün*, Gag. *dün*, Az. *dünän*, Trkm. *düyn*, Tuv. *düün*, Tof. *düün*. ETk. **dü-gün* “o gün” (= 10).

12. “dağlama”: TTk. *dögün* “damga”, Tuv. *döön* “fitil”. ETk. **dögün* < EAlt. **t`oge*, Moğ. **tüyi-* “yangın, ateş”, Tk.-Moğ. **toga* “ateş”.

13. “toynak”: TTk. *duynak*, Trkm. *tuynak* (ağız *doynak*), Hor. *tuyak*, Tuv. *duyug*, Tof. *dufug* (FiL), *tuyug*. ETk. **dubnag* < EAlt. **t`üüp`o*, Moğ. *tuwra*, *tuyur* то же, Tk.-Moğ. **tüpa* “turnak”.

14. “devirmek”: TTk. *devir-*, Gag. *devir-*, Az. *devir-*. ETk. **debir-* < EAlt. **t`ebV*, Moğ. **teye-*, Tk.-Moğ. **teb-*.

c) Altaycası belli değil:

1. “düve”: TTk. *düve*, Gag. *düvä*, Az. *düyä*, Trkm. *tüve* (Kpç.). ETk. **dübe*.

2. “dügü”: TTk. *dügü*, Az. *düyi*, Trkm. *tüvi* (Kpç.), ETk. **dügi*.

1.1.2. Uzun Ünlü ile

a) Alt. **t`-*:

1. “engel olmak”: Trkm. *dıy-*, *dī-yı*. ETk. **dīd-* < EAlt. **t`āde*, Moğ. **çidör* “bukağı” Tk.-Moğ.: Man. *dadari* “tuzak”.

b) Alt. **t`-*:

1. “dağ”: TTk. *dağ*, Gag. *daa*, Az. *day*, Trkm. *dāy*, Hor. *dāy*, Tuv. *day*, Tof. *day*. ETk. **dāg* < EAlt. **t`iagu*, Moğ. *tayiga* “tayga”, Tk.-Moğ. **togi* “kıyı, rıhtım”.

2. “dağılmak”: TTK. *dağıl-*, Gag. *daya-*, Az. *dayıl-*, Trkm. *dāya-*, Hor. ettirgen. *dāyıt-*, Karag. *dagı-*. ETK. **dāgı-* < EAlt. **t`āgè*, Moğ. **tayıla-* “çözmek, açmak”, Tk.-Moğ. **taga-* “ilişmek, Arap saçına dönmek”.

3. “kapatmak”: Trkm. *dū-la-*, Tuv. *duγ-da-*, Tof. *duγ*. ETK. **dūg* < EAlt. **t`ukV*, Moğ. **togsıya* “av ağı”, Tk.-Moğ. **tuki-* “suyun dar geçidinde ağla balık avlamak”.

c) Altayca yok:

1. “damga”: TTK. *dağ*, Gag. *daa*, Az. *daγ*, Trkm. *dāγ*. ETK. **dāγ* (İranizm).

1.2. İnlautta (Oğuzcada uzun ünlüden sonra meydana gelen) hırıltılı ünsüz; ünlüsü uzun.

a) Altayca **t-*, **ç-* ~ ETK. **d:* Oğuz. *d*, Sayan. *d*

1. “dudak”: TTK. *dudak*, Gag. *daudak*, Az. *dodag*, Trkm. *dūdağ*. ETK. **dūtak* < EAlt. **çótakV*, Tk.-Moğ. **cudakta* “ağaç mantarı”.

2. “tat, dadanmak”: TTK. *dat*, *dada-*, Gag. *dat*, *dada-*, Az. *daD*, *dada-*, Trkm. *dāt*, Tuv. *dadıg-*. ETK. **dātı-* < EAlt. **çiātu*, Moğ. *dadu-* “dadanmak”, Tk.-Moğ. **cutī* “tatlı”¹⁰.

3. “dip, kök”: TTK. *dip*, Gag. *dip*, Az. *dib*, Trkm. *düyp*, Hor. *dīw*, Tuv. *düp*, Tof. *düp*. ETK. **dūp* < EAlt. **tūp`e*, Moğ. **dowra* “aşağı”.

4. “dübek”: TTK. *dibek*, Gag. *dübek*, Az. *dibäk* (bir önceki kökten türemiş olmalı).

5. “didinmek”: TTK. *didin-*, Gag. *didin-*, Az. *didiş-*, Tuv. *didin-*, Tof. *didim* “cesur”. ETK. **dīti-* < EAlt. **tiātu*, Tk.-Moğ. **diadu-* “gayretle uğraşmak”.

6. “baba”: TTK. *dede*, Gag. *dedä*, Az. *dädä*, Trkm. (ağız) *dāde*. ETK. **dāte* (çocuk dilinde).

7. “didmek”: TTK. *dit-*, *didik*, Gag. *dit-*, Az. *dit-*, *didik*, Trkm. *tüyt-/düyt-*, Hor. *dīt-*, Tuv. *dit-*, Tof. *dit-* (FiL), *tıt-*. ETK. **dūt-* < EAlt. **çūti*, Tk.-Moğ.: Man. *cod/to-* “dokumak”, Oroç. *coduku* “kurdele”.

8. (?) “düdük”: TTK. *düdük*, Gag. *düdük*, Az. *düdük*, Trkm. *tüydük* (diftong öncesi gelişme?). ETK. **dūdük* < EAlt. **tūti*, Tk.-Moğ. **doda-kan* “akağaç kabuğundan yapılmış kap”.

b) Altayca **t`-* ile karşılaştırmalı olarak ETK. **t:* Oğuz. *t*, diğer lehçelerde, Sayan. *d*

10 Muhtemelen ayrı ayrı sözlere birleştirilerek yeni bir anlam veren başka bir söz, kök. Bk. aşağıya.

1. “tığ”: TTK. *tıg*, Az. *tıx*, Trkm. *tıg*, Tuv. *dın-*, Tof. *dın-* “kesmek, sançmak”. ETK. **tık* < EAlt. **t`iūka-*, Tk.-Moğ. **tuka-* “oymak”.
2. “tığ”: TTK. *tig*, Az. *tiye*, aynı kök olmalı (**tıyk-*?).
3. “tüy”: TTK. *tüy*, Gag. *tüy*, Az. *tüg*, Trkm. *tüy*, Hor. *tüy*, Tuv. *dük*, Tof. *dük*. ETK. **tük* < EAlt. **t`iūk`e*, Tk.-Moğ. **tükikta* “tüylü deri”.
4. “kurumak”: Az. *täpi-*, Trkm. *tebi-*. ETK. **tēpi-* (?) < EAlt. **t`ep`V*, Tk.-Moğ. **tepe-* “alevlenmek, yanmak”.
5. “pas”: TTK. *tatu* (ağız), Tuv. *dat*, Tof. *tadarık*. ETK. **tāt* (*/*tōt*) < EAlt. **t`āt`u*, Tk.-Moğ. **tutar-* “uyuz” (?).
6. “tek”: TTK. *tek*, Gag. *tek*, Az. *täk*, Trkm. *tāk*¹¹. ETK. **tēk* < EAlt. **t`ék`i* (~ -k-), Moğ. **çig*.

Eski alıntılarla karşılaştırınız:

7. “tabak”: TTK. *tabak*, Az. *tabag*, Trkm. *tābaq*, Hor. *tāwax*, Tuv. *taaḳ* (*dhaaḳ*), Tof. *taaḳ* (*dhaaḳ*) (< Ar.).
8. Far. > *tāp-* “aldatmak, yalan söylemek”: > TTK. *tavla-*, Az. *tovla-*.
9. “tuğ”: TTK. *tug*, Gag. *tug*, Az. *tug*, Trkm. *tūg* (Tuv. *tuk* < Moğ., TTK. < Çin.).
10. “nal”: Hor. *taqa*, Tuv. *daga*, Tof. *daha* (Moğ. *taka*). Argo sözcük.

Bu dağılımdan meydana gelen 11. “taban”: TTK. *taban*, Gag. *taban*, Az. *daban*, Trkm. *dāban*, Hor. *tāwan*, Tuv. *davan*, Tof. *daman*. ETK. **Dāpan*, krş. Moğ. *tabag* “ayak, taban”, Tk.-Moğ. **tabu* “ayakkabı” < EAlt. **t`ābá*. ETK. **dāban* olmalıydı. Bu şekiller, muhtemelen, **dāp-* ve **tep-* “tepmek, ezmek” fillerinin refleksleri ile oluşan birleşiklerdir.

1.3. İnlautta boğuk ünsüz; ünlüsü kısa.

1.3.1. Eski Türkçe **d*: Oğuz. *d*, Sayan. *t* (Yukarıda belirtilen kaidelere göre Tuv.-Tof. sertleşme, Tuv. *t/d*)

1. “dokumak”: TTK. *doku-*, Gag. *doku-*, Az. *toxu-*, Trkm. *doḳı-*, Hor. *doḳı-*. ETK. **doku-* (> Moğ. *toki-*) < EAlt. **tok`V*, Tk.-Moğ. **duxu-* “ip örmek”.
2. “dokunmak”¹²: TTK. *dokun-*, Gag. *dokun-*, Az. *toxun-*, Tuv. *ton-ur-* (*dhonur-*). ETK. **dok-un-* < EAlt. **tok`i*, Moğ. *dökü-* “yaklaşmak”.
3. “dikmek, sançmak”: TTK. *dik-*, Gag. *dik-*, Trkm. *dik-*, Tuv. *ti`k-/di`ger*; “dikiş dikmek”: TTK. *dik-*, Gag. *dik-*, Az. *tik-*, Trkm. *dik-/tik-* (Kıpçakizm?), Tuv.

¹¹ Tuva dilinde *tık*, *tek* “boş, sıfır, gereksiz”. Muhtemelen Moğolca *teg*’den “boş, sıfır, gereksiz” (< Tk.).

¹² Kök, **tokku-* “vurmak, dövmek” kökü ile birleşimin neticesinde meydana gelir. Bk. Aşağı.

tig “dikiş” (*dhig* < **tik-ig*). ETK. **dik-* (Yak. > Evk. *tige-*) <EAlt. **tik*’i, Tk.-Moğ. **dī-* “sokmak, yerleştirmek” veya **dīkē-* “saklanmak”.

4. “dikmek, inşa etmek”: TTK. *dik-*, Az. *tik-*, Trkm. *dik-*. ETK. **dik*.

5. “dökmek”: TTK. **dök-*, Gag. *dök-*, Az. *tök-*, Trkm. *dök-*, Tuv. *tö’k-* / *dö’ger*, Tof. *tö’k-*. ETK. **dök-*. Moğolca *tügü-* “yayılmak, serpilmek”ye yaklaştırmam zayıf bir ihtimal (VEWT 493).

1.3.2. Eski Türkçe **t*: Oğuz. *t* (muhtemelen ikinci gelişimlidir: Türkmen lehçesinde ön sıra kelimelerdeki *p*’den ve arka sıra kelimelerdeki *k*’den önce)¹³, Sayan. *t* (Yukarıda belirtilen kaidelere göre Tuv. *t/d*).

a) 1. “Ayak bileği/diz kapağı”: TTK. *topuk*, Gag. *topuk*, Az. *topug*, Trkm. *topıq*, Hor. *topaq*, Tuv. *do’vuk*, Tof. *to’puq*. ETK. **topıq* < EAlt. **t’op’u*, Tk.-Moğ. **tobi-*, Moğ. *toyıñ*.

2. “top”: TTK. *top*, Gag. *top*, Az. *top*, Trkm. *top*, Hor. *top*. ETK. **top* < EAlt. **t’op’u*, Moğ. *topçi*, *tobur-* “top şeklinde olan”, Tk.-Moğ. *tupka*.

3. “toptan, bütün”: TTK. *top*, Gag. *top*, Az. *top*, Trkm. *top*, Tuv. *to’p*. ETK. **top* < EAlt. **t’iop’u*, Moğ. **tuyıl* “son, sınır”, Tk.-Moğ. **tiap* “tamamiyle, büsbütün”.

4. “toprak, toz”: TTK. *toprak*, Gag. *toprak*, Az. *torpag*, Trkm. *topraq*, Hor. *topraq*, Tuv. *do’vurak*, Tof. *to’prak*. ETK. **topırak* < EAlt. **t’ap’o(rV)*, Moğ. **toçurag* aynı, Tk.-Moğ. **tap-* “kirlenmek, toz içinde kalmak”.

5. “bulmak”: TTK. *tapış-*, Az. *tap-*, Trkm. *tap-*, Hor. *tap-*, Tuv. *tı’p-/di’var*, Tof. *tı’p-*. ETK. **ta/ıp-* < EAlt. **t’iop’è*, Moğ. *taya-* “tahmin etmek, bilmek”.

6. “tapmak”: TTK. *tap-in-*, Az. *tapın-*. ETK. **tap(-in)-* < EAlt. **t’ap’à*, Moğ. *tayi-* aynı; Tk.-Moğ. **tap-* “teşvik etmek, tavsiye etmek”.

7. “tutmak”: TTK. *tut-*, Gag. *tut-*, Az. *tut-*, Trkm. *tut-*, Tuv. *tu’-/du’dar*, Tof. *tu’-’*. ETK. **tut-* < EAlt. **t’[u]tV*, Moğ. *todka-* “bekletmek, tutmak”, Tk.-Moğ. **tuta-* “kalmak”.

8. “tutuşmak”: TTK. *tutuş-*, Trkm. *tutuş-*. ETK. **tutuş-* (aynı kök olmalı).

9. “tutuk, felçli”: TTK. *tutuk*, Az. *totug* “şişman”, Trkm. *tutuk* “üzgün”, Tuv. *do’dug*, Tof. *to’ğug*. ETK. **totuk* (Oğuzcada *tut-* “tutmak” kökünden türemiş kelime).

10. “tükenmek/dolu”: TTK. *tüken-*, Gag. *tüken-*, Az. *tükän-*, Trkm. *tükel*,

13 TDOS’nin verilerine göre, çağdaş Türkmen Türkçesinde tV4, kV yapısında olan şu kökler yer almaktadır: Tk. > takık “tavuk” (eşzamanlı belirti). Krş. Trkm. tovuk; takır “düz, takır” (Kıpçakça), takırda- “takırdatmak” (ses yansımali), toka “toka” (*tokka), tokay “orman” (Kıpçakça, daha öteye Moğolca), *tukāt* “üzgün” (Arapça), *tukırda-* “takırdatmak” (ses yansımali); tV4npV yapısında: *tüpeñ* “tüfek” (Farsça).

Hor. *tükäl*, Tuv. *dö'gü-*, Tof. *tön-*. ETK. **tüke-* < EAlt. **t'uki*, Moğ. *tögüs* “dolu, tamamlanmış”.

11. “teke”: TTK. *teke*, Gag. *tekä*, Az. *täkä*, Trkm. *teke*, Hor. *teke*, Tuv. *de'ge*, *te (dhe)*, Tof. *te'he*. ETK. **teke* < EAlt. **t'ialku*, Tk.-Moğ. **tökī* “Avrupa musu, mus”.

12. “yuvarlamak/tekerlek”: TTK. *teker-lek*, Gag. *teker-lek*, Az. *täkär-*, Trkm. *teker-*, Tuv. *teger-* (imla) “etrafında dönmek”. ETK. **teker-* < EAlt. **t'öker-*, Moğ. *tög/küre-g* “tekerlek, daire”.

13. “diken”: TTK. *diken/tiken* (< *dik-* “dikmek”), Gag. *tiken*, Az. *tikä/an*, Trkm. *tiken*, Hor. *tiken*, Tuv. *ten (dhen)*, Tof. *de'hen* (FiL), *te'hen* “diken, yaban gülü, ahududu”. ETK. **teken*, Tk.-Moğ. **takti-* “dağ servisi”? EAlt. **t'-*.

14. “tekir, alaca”: TTK. *tekir*, Az. *täkir*. ETK. **tekir*, Tk.-Moğ. **taka-* “kirletmek”. EAlt. **t'ake-*.

15. “tekiz, düz”: Trkm. *tekiz*, Hor. *tekiz*. ETK. **tekir* < EAlt. **t'ek'á*, Moğ. *tegsi* aynı.

16. “tike, küçük bir parça”: TTK. *tike*, Az. *tikä*, Trkm. *tike*. ETK. **tikö* < EAlt. **t'elki*, Tk.-Moğ. *teke-* “koparmak”.

17. “tutmek/tütün”: TTK. *tütän-*, Gag. *tüt-*, Az. *tütün*, Trkm. *tüt-*, Tuv. *dü'düskek*, Tof. *tüdüskäk* “hafif sis”. ETK. **tüt-* < EAlt. **t'út'i*.

18. “yabani, yırtılmamış”: TTK. *tosun* “tosun”, Az. *tōsun* (ağız), Trkm. *tosun*. ETK. **tosun* < EAlt. **t'aso*, Moğ. **tosi-*, Tk.-Moğ. **tasaka*.

b) 19. “tipi”: TTK. *tipi*, Az. *tipi*, Özbek ağzı (Hor.) *dübü-läy*, Tuv. *dü'vü*, Tof. *tö'pö*. ETK. **Dipü* < EAlt. **t'ipü'i*, Tk.-Moğ. **tipa-* “kalkmak (toz için); kirlenmek”.

20. “tepe”: TTK. *tepe*, Gag. *tepe*, Az. *täpä*, Trkm. *depe*, Hor. *depe*, Tuv. *tey (dhey < *de'pey)*. ETK. **Depö* < EAlt. **t'ep'á*, Moğ. *tebeg* “tepedeki saçlar”.

21. “tepel, alındaki ak leke”: Az. *täpäl*, Trkm. *depel*. ETK. **Depel* < EAlt. **t'ep'el-*, Moğ. **töyele*.

22. “tepmek”: TTK. *tep-*, Gag. *tep-*, Az. *täp-/däp-*, Trkm. *dep-*, *däp-*, Hor. *dep-*, Tuv. *te'p-/de'ver*, Tof. *te'p-*. ETK. **Dep-* < EAlt. **t'ep'é*, Moğ. *teye-*, Tk.-Moğ. **tep-te-*.

Aynı kökten gelmiş olmalı:

23. “çileden çıkmak, tehdit etmek”: TTK. *tepin-*, Az. *täpin-*, Trkm. *depirsik* “kavga, tartışma”.

24. “tepmek”: TTK. *tep-*, Az. *täp-*, Hor. *dep-*. ETK. **Dep-*.

25. “tepelemek, öldürmek”: TTK. *tepele-*, Az. *täpälä-*. ETK. **Depe-le-*.

c) 26. “tok”: TTk. *tok*, Gag. *tok*, Az. *tox*, Trkm. *doğ*, Hor. *doğ*, Tof. *to'k*. ETK. **Dok* < EAlt. **t'okV*, Moğ. *togloyi*- “iri olmak, cüsseli olmak”.

27. “takmak, iliştmek”: TTk. *tak-*, Gag. *tak-*, Az. *tax-*, Trkm. *dağ-*, Hor. *dağ-*, Tuv. *ta'k-/ta'gır* (imla). ETK. **Dak-* < EAlt. **t'ak'a-*, Tk.-Moğ. **tax-* “işmek”.

28. “tıkamak”: TTk. *tıka-*, Gag. *tık-*, Az. *tıxa-*, Trkm. *dık-*, Tuv. *dı'gı-*, Tof. *tıgı-* (faringalleşme belirtilmemiş). ETK. **Dık-*, Güney Tk.-Moğ. **tiKi-* < EAlt. **t'ik'i-*, Moğ. *çiki-* aynı.

29. “tıkmak, gözleriyle yer gibi bakmak”: TTk. *tık-*, Az. *tıx-*, Trkm. *dık-*. ETK. **Dık-*. Aynı kökten gelmiş olmalı.

30. “tavuk”: TTk. *tavuk*, Gag. *tauk*, Az. *toyug*, Trkm. *tovuğ*, Hor. *touğ*, Tuv. *da'gaa*, Tof. *tağğırnağ*. ETK. **takı-ñak*, **takı-gu* (> Oğuz. **tagıku*, ötümlülük yitimi) < EAlt. **t'iağ'à*, Moğ. *takiya* aynı.

1.4. Eski kelime ortasında boğuk patlamalı + ötümlü ünsüz/patlamalı (çift ünsüz dâhil)'nin yukarıda verilen örneklerden biraz farklılık gösteren durumlarını ayrıca ele alalım. (Burada şunu da belirtelim ki, Tuva dilinde kelime ortasında patlamalı ünsüzler herhalde heceyi kapatmamaktadırlar.)

a) ETK. **d-*: Oğuz. tonlu, Sayan. tonsuz (?) (Yukarıda belirtilen kaidelere göre Tuv. *t/d*):

1. “dik”: TTk. *dik*, Gag. *dik*, Az. *dik*, Trkm. *dik*, isimden fiil *dikg-er-*, Hor. *dik*. ETK. **dikk* (Azerbaycan Lehçesinde sertleşmenin olmayışı ile karşılaştırınız), Tk.-Moğ. **ciKe* < EAlt. **tīlk'i*, Moğ. *çike* “dik” (krş. Starostin, aynı yer).

2. “dokuz”: TTk. *dokuz*, Gag. *dokuz*, Az. *dogguz*, Trkm. *doğuz*, Hor. *doğğız*, Tuv. *tos* (*dhos*), Tof. *dɔ'hɔs* (FiL), *tɔ'hɔs*. ETK. **dokkuz*.

3. “doksan”: TTk. *doksan*, Az. *doxsan*, (Trkm. *togsan* < Kıpçakçadan), Hor. *doxsan*, Tuv. *tozan* (*dhozan*), Tof. *dɔhɔzɔn* (FiL), *tɔ'hɔzɔn*. ETK. **dokkuz-on*.

4. “uyandırmak, harekete geçirmek”: TTk. *depre-*, Gag. *debre-*, Az. *däbär-*, Trkm. *depre-*, Hor. *derpe-t-*. ETK. **depre-* < EAlt. **tēp'e*, Moğ. **debi-* “sallamak”, Tk.-Moğ. **dep(-si)-* “sallamak”.

b) ETK. **t-*: Oğuz. tonsuz, Sayan. tonsuz (Yukarıda belirtilen kaidelere göre Tuv. *t/d*):

1. “toklu”: TTk. *toklu*, Gag. *toklu*, Az. *toglu*, Trkm. *toğlı*, Tuv. *togdu* (eski bir yapının emsalsiz gelişimi). ETK. **toklu*, Tk.-Moğ. **tuku-çan* “geyik yavrusu”

< EAlt. *t`ukV, Moğ. *tugul* “dana, buzağı” (> Tof. *tuhul*).

2. “toka”: TTk. *toka*, Az. *togga*, Trkm. *toğa*, Tuv. *tol* (*dhol?*). ETK. **tokka* < EAlt. *t`ök`ù, Tk.-Moğ. **tozan* “toka”.

3. “tokuşmak”: TTk. *tokuş-*, Az. *togguş-*, Tuv. *toğku-la-*. ETK. **tokku-* < EAlt. *t`ók`ù (~ -k-), Tk.-Moğ. **tok-ta-* “vurmak, dögmek”, Moğ. *tog-si-* aynı.

4. “tokmak”: TTk. *tokmak*, Gag. *tokmak*, Az. *toxmag*, Trkm. *toğmak*, Tuv. *do`kpaq*. Aynı kök.

5. “sakinleşmek, durmak”: TTk. *tokta-*, Az. *toxta-*, Trkm. *togta-*, Tuv. *do`ktaa-* (< Moğ.), Tof. *to`kta-*. ETK. **tokta-* (veya < Moğ. **togta-*), EAlt. *t`ókù.

6. “topuz”: TTk. *topuz*, Az. *toppuz*, Trkm. *topaz*. ETK. **toppoz*.

7. “tükürmek”: TTk. *tükür-*, Gag. *tükür-*, Az. *tüpür-*, Trkm. *tüykür-*, Tuv. *dü`kpür-*, Tof. *tükkür-*. ETK. **tüpkür-* < EAlt. *t`ülp`i, Tk.-Moğ. **tupi* “tükürük”.

8. “tiksinmek”: TTk. *tiksen-*, Az. *diksin-*, Trkm. *tiksin-*. ETK. **tik-si-n-* (Azerbaycan Türkçesindeki tını belli değil) < EAlt. *t`ik`V, Tk.-Moğ. **tikun-* “kızmak”.

9. “kıpırdamak”: TTk. *tepre-*, Gag. *tepre-*, Az. *tärpän-*, Trkm. *terpen-*, ETK. **tepre-*.

10. “titremek”: TTk. *titre-*, Gag. *titire-*, Az. *titrä-*, Trkm. *titre-*, Tuv. *di`tile-*. ETK. **tit(i)re-* < EAlt. *t`it`irV, Moğ. **çiçire-* aynı.

11. “tütsü”: TTk. *tütsü*, Az. *tüstü*, Trkm. *tüsse*. ETK. **tüt-sü* (< **tüt-* “tütme”).

12. “tekne, leğen”: TTk. *tekne*, Gag. *teknä*, Az. *täknä*. ETK. **tekne* < EAlt. *t`iákù, Tk.-Moğ. **taku-* “su çevrisi” (?).

1.5. Kelime ortasında diğer ünsüzlerle bir arada bulunan *ş.

1.5.1. Arka sıra: ETK. *D-, TTk., Gag. *t*, Az., Trkm. *d*; Sayan. *d*:

a) Alt. *t-, *ç-:

1. “dış”: TTk. *taş*, Az. *daş*, Trkm. *daş*, Tuv. *da`ş*, Tof. *da`ş*. ETK. **Daş* < EAlt. *t`älbà, Tk.-Moğ. **dalba* “taraf, yön”.

2. (aynı kök) “taşımak”: TTk. *taşı-*, Gag. *taşı-*, Az. *daşı-*, Trkm. *daşı-/a-*, Hor. *daşə-*, Tuv. *da`ji-*, Tof. *daşı-*. ETK. **Daşı-*.

3. “bukağı”: Trkm. *duşak*, Hor. *çuşak*, Tuv. *du`jaa-*, Tof. *duşa-* “birbirine dolamak”. ETK. **Duşak* < EAlt. *t`älbe, Moğ. **delbeg* “dizgin”.

4. “taş”: TTk. *taş*, Gag. *taş*, Az. *daş*, Trkm. *dāş*, Hor. *dāş*, Tuv. *daş*, Tof. *daş*. ETK. **Dāş*, Tk.-Moğ. **colo* < EAlt. *tiōlī, Moğ. *çilayun* (Moğolcada boğumlanma başlangıcının palatalleşmesi ile ilgili. Bk. Starostin 1991, 119-120).

5. (?) “buz”: Tuv. *do*’ş, Tof. *do*’ş. ETK. **doş*. Muhtemelen TTK.’nden **dolu* “dolu” (bk. aşağı).

b) Alt. **t*`-:

1. “taşak”: TTK. *taşak* (Hlç. *taşşak*). ETK. **Daşşak* (> Moğ. *taşıya* “but, arka”) < EAlt. **t`alp* `V, Tk.-Moğ. **talpi* “kalça”.

2. “isabet etmek, karşılamak, taraf”: Az. *tuş*, Trkm. *düş*, Tuv. *duş*, Tof. *duş*. ETK. **Düş* (Azerbaycan Türkçesindeki boğumlanma açık değil) < EAlt. **t`ülü*, Moğ. **tula* “için”, Tk.-Moğ. **tulı* “taraf”.

3. “taşmak”: TTK. *taş-*, Gag. *taş-*, Az. *daş-*, Trkm. *dāş-*, Hor. *daş-*, Tuv. *da’ji-*, Tof. *da’ş-*. ETK. **Dāşş-* (?) < EAlt. **t`iālke*, Moğ. **çilka-* “(su için) taşmak”, Tk.-Moğ. **tilka-* “taşmak (nehir için)”.

4. “tavşan”: TTK. *tavşan*, Gag. *tawşan*, Az. *dowşan*, Trkm. *towşan* (Kıpçakizm). ETK. **Dabişgan* < EAlt. **t`ēlbà*, Moğ. **tawlai*.

5. “gaga, sürat”: TTK. *tomşuk*, Trkm. *tumşuk* (Kıpçakça), Tuv. *dumçuk*, Tof. *duñçuk* (FiL), *tuñçuk*. ETK. **Dumşuk* < EAlt. **t`ümü*, Moğ. **tomi* “asıl olan, başta gelen”, Tk.-Moğ. **tumju* “tepe”.

c) Altaycada ? net değil

1. “tavşanın bir cinsi”: Tuv. *da’jurgan*, Tof. *da’şırGan*.

1.5.2. Ön sıra: ETK. **d-*, Oğuz. **d-*, Sayan. *d-*:

a) Alt. **t-*, **ç-*:

1. “deşmek”: TTK. *deş-*, Gag. *deş-*, Az. *deş-*, Trkm. *deş-*, Hor. *deş-*, Tuv. *de’ş-/de’jer*, Tof. *de’ş-*. ETK. **deş-*, Tk.-Moğ. **delp-* < EAlt. **dēlp* `i, Moğ. *delbe-* “parçalanmak”.

2. “düşmek”: TTK. *düş-*, Gag. *düş-*, Az. *düş-*, Trkm. *düş-*, Hor. *çüş-*, Tuv. *dü’ş-*, Tof. *düş-*. ETK. **düş-* < EAlt. **tülü*, Moğ. *döli-* “eğilmek”, Tk.-Moğ. **döl-* “eğmeleşmek”.

3. “yamaç”: Az. *döş*, Hor. *döş*, Tuv. *dö’ş*. ETK. **döş* < EAlt. **çöle*, Moğ. *döli* “bir dağın bayırındaki düz alan veya geniş yer”, Tk.-Moğ. **cule* “ön”.

4. “dişi”: TTK. *dişi*, Gag. *dişi*, Az. *dişi*, Tuv. *di’ji*. ETK. **dişi*, (?) Tk.-Moğ. **delku-* “kız isteme”. EAlt. **telV* ?.

5. “diş”: TTK. *diş*, Gag. *diş*, Az. *diş*, Trkm. *dış*, Hor. *dış*, Tuv. *diş*, Tof. *diş*. ETK. **dış*, (?) Tk.-Moğ. **cul* “çivi”. EAlt. **tiülü* (~ **ç-*).

6. “öğle, öğle vakti”: TTK. (ağız) *düş*, Trkm. *düş-le-* “ara vermek”, (ağız)

düş, Tuv. *dü'ş*, Tof. *düş*. ETK. **düş* veya *Düş*, Tk.-Moğ. **dölā* “berrak gökyüzü” < EAlt. **tülle*, Moğ. *düli* “gün ortası, gece yarısı”.

b) Alt. **t`-*:

1. “sermek/döşek”: TTK. *döş-*, Gag. *döş-*, Az. *döşä-*, Trkm. *döşe-*, Hor. *döşek*, Tuv. *dö'je-*, Tof. *dö'şek-*. ETK. **döş-*, Tk.-Moğ. **tule-* “uzatmak, germek”. EAlt. **t`ulé-*.

2. “düşünmek”: TTK. *düşün-*, Gag. *düşün-*, Az. *düşün-*, Trkm. *düşün-*. ETK. **düşün-* < EAlt. **t`ul'bi-*, Moğ. **tölöb* “şekil”, Tk.-Moğ. **tulbi-* “düşünmek”.

3. “yüzmek”: Trkm. *düşün-*, (?) Tk.-Moğ. **tul-* “akarsuyu yüzerek geçmek”.

4. “göğüs”: TTK. *döş*, Az. *döş*, Trkm. *döş*, Hor. *döş*, Tuv. *döş* (özdeş), *töş* (edebi), Tof. *döş*. ETK. **döş*, Tk.-Moğ. **tulgen*, Ma. *tulu* “göğüs”. EAlt. **t`öli*.

5. “düş”: TTK. *düş*, Gag. *düş*, Trkm. *düş*, Hor. *düş*, Tuv. *düş*, Tof. *düş*. ETK. **düş*, Tk.-Moğ. **tolkin* aynı < EAlt. **t`ülki*, Moğ. *tölgü* “önceden haber verme”.

1.6. Kelime ortası **z*.

1.6.1. Kısa ünlülerle ilgili örneklerin sınırlı olması, büyük bir ihtimalle tarafsızlığına işaret etmektedir:

1.6.1.1. Art sıra: Oğuz. *d* (veya TTK., Gag. *t*, Az., Trkm. *d*), Sayan. *d*:

a) Akt. **t-*:

1. “vızıldamak”: TTK. *dız-*, Gag. *dız-*, Az. *dız-*, Trkm. *tızz-*, cp. Tk.-Moğ. **dirgi-* “vızıldamak” < EAlt. **tirga-*, Moğ. *cirge-* “vızıldamak”; nitelendirici kelime.

b) Alt. **t`-*:

1. “daz”: TTK. *daz*, Az. *daz*, Trkm. *daz*, Tuv. *tas/da'zır*, Tof. *das*. ETK. **daz* < EAlt. **t`éro*, Moğ. *tara-kai* aynı, Tk.-Moğ. **terge-kse* “geyik güderisi”.

2. “kaçmak, bir yere ulaşmayı hedeflemek”: Az. *dızix-*, Trkm. *dıza-*. ETK. **dız-* < EAlt. **t`iur'(k)u*, Moğ. *türgen* “hızlı olan”, Tk.-Moğ. **tur-ku-* “sıçramak”.

3. “tuzak”: TTK. *tuzak*, ağız *duzak*, Az. *duzaG*, Trkm. *duzak*, Hor. *duzak*, Tuv. *duzak*, Tof. *duzak*. ETK. **Duzak*, Tk.-Moğ. **turku-* “tuzağa düşmek”, (?) Moğ. *tour* “ağ”. EAlt. **t`öbru*.

c) Alt. net değil:

1. “kök”: Tuv. *dazıl*, Tof. *dazıl*. ETK. **Dazıl*.

1.6.1.2. Ön sıra: Oğuz. *d*, Sayan. *d*:

a) Alt. *ç-:

1. “düz”: TTK. *düz*, Gag. *düz*, Az. *düz*, Trkm. *düz*, Hor. *düz*, Tof. *düs*. ETK. **düz*, Moğ. **çirga* < EAlt. **çiuři*.

2. “dizmek”: TTK. *diz-*, Gag. *diz-*, Az. *düz-*, Trkm. *düz-*, Hor. *diz-*, Tuv. *dis-*, Tof. *dis-*. ETK. **düz-* < EAlt. **çiuru*, Moğ. *dirü-* “sançmak”.

b) Alt. *t`-:

1. “dayanmak, sabretmek”: Az. *döz-*, Trkm. *döz-*, Tuv. *döz-*. ETK. **döz-* < EAlt. **t`iüri*, Moğ. *türe-ye-* “duçar olmak, mustarip olmak”.

2. “dizgin”: TTK. *dizgin*, Az. *dizgin*. ETK. **dezgin*, (?) Moğ. *terge* “araba, at arabası”, Tk.-Moğ. **turki* “kızak”. EAlt. **t`iörke*.

3. (?) “kök”: Tuv. *dös*, Tof. *dös*. ETK. **döz* < EAlt. **t`ölşe*, Moğ. **töre* “töre, kanun”, Tk.-Moğ. **turgun* “neden”.

4. “diz”: TTK. *diz*, Gag. *diz*, Az. *diz*, Trkm. *dıyz*, Hor. *dız*, Tuv. *dis*. ETK. **düyz*, Tk.-Moğ. **türekse* “konç, çizme koncu” < EAlt. **t`iüşe*, Moğ. *türey* aynı.

Ayrılma: 1. “tezek”: TTK. *tezek*, Gag. *tezek*, Az. *tözäk*, Trkm. *tezek*; (?) Tuv. *des*, Tof. *des* “pıhtılaşmış kan”. ETK. **tez* veya **ters* (Çuv. *tirės*), Tk.-Moğ. **tērgēn* “çamur, bataklık”. EAlt. **t`ēlru*. *-*rs* ünsüzlerinin birleşmesindeki özel gelişimi?

1.6.2. Uzun ünlü ile:

a) Eski Türkçe **d* (Alt. **t-*, **ç-*) > TTK., Gag. *t* (arka sırada), Az., Trkm. *d*, Sayan. *d*:

1. “tuz”: TTK. *tuz*, Gag. *tuz*, Az. *duz*, Trkm. *düz*, Hor. *düz*, Tuv. *dus*, Tof. *dus*. ETK. **Düz*, Tk.-Moğ. **cuyar* “ekşi, acı” < EAlt. **çioberV*, Moğ. **dawur-sun* “tuz”.

b) Eski Türkçe **t* (Alt. **t`-*) > Oğuz. *t*, Sayan. *d*:

1. “toz”: TTK. *toz*, Gag. *toz*, Az. *toz*, Trkm. *töz*. ETK. **töz* < EAlt. **t`öre*, Tk.-Moğ. **tur* “toprak, zemin”.

2. “tazi”: TTK. *tazı*, Az. *tazı*, Trkm. *tāzı*. ETK. **tāzı*.

3. “tezmek”: Trkm. *tez-*, Tuv. *des-*, Tof. *des-*; Tez: TTK. *tez*, Az. *tez*, Trkm. *tüz*, Hor. *tez*. ETK. **tēz*, krş. ETK. **terk* aynı VEWT 475 (Farsçadan alıntı olduğu zayıf bir ihtimal: VEWT 477, muhtemelen Farsça sözcük > Türkizm) < EAlt. **t`ırge*, Moğ. *tergile-* “kaçmak”.

1.7. İntervokal *y.

a) Eski Türkçe *d (Alt. *t-, *ç-): Oğuz. *d*, Sayan. *d*:

1. “dayaz, sıgılık”: TTK. *dayaz*, Gag. *dayaz*, Az. *dayaz*, Trkm. *t/dayız*; Tuv. *tayıs* “(ot için) nadir bulunan, fazla uzamayan” (boğumlanma net değil). ETK. **dayoz* < EAlt. **taygo-r*, Tk.-Moğ. **dagur/n* “geçit, nehir geçidi” (< **dagu*- “nehri geçmek”).

2. “duymak, hissetmek”: TTK. *duy-*, Gag. *duy-*, Az. *duy-*, Trkm. *duy-*. ETK. **duy-* < EAlt. **tuyu*, Moğ. *dıyul-* “duymak (ses için), Tk.-Moğ. **duya* “ses, gürültü”.

3. “dayı, gösterişli, hoş, güzel”: TTK. ağız *dayı*, Trkm. *dayav*, (?) Tuv. *dag*, Tof. *dag* “büyük, kocaman” (*dag* “dağ” kelimesi ile birleşme?). ETK. **day-agu* < EAlt. **tālyV*, Moğ. *dayan* “tüm, bütün”, Tk.-Moğ. **dāyi* “büyük”.

4. “ümit etmek”: TTK. *dayan-*, Az. *dayan-*, Trkm. *dayan-*, Tuv. *dayan-*. ETK. **dayan-*.

5. (Aynı kök) “dayanmak”: TTK. *daya-*, Gag. *daya-*, Az. *daya-*, Trkm. *daya-*, Tuv. *daya-n-*. ETK. **daya-* < EAlt. **taya*, (?) Moğ. **dayi-* “eğilmek”, Ma. *daya-* “dayanmak”.

6. “hanımeli”: Tuv. *daya*, Tof. *dajā*. ETK. **daya*.

7. (?) “daye, dadı”: TTK. *daye*, Az. *dayä*, Trkm. *dāya* (fonetik yapısına göre Farsizmdir).

Ayrılma: **d-* ile kelime içi durumunda y + ünlü: arka sıra: TTK., Gag., Az. *d*, Trkm. *t*, Sayan. *d*: 1. “dayak”: (< **daya-n-* “dayanmak”, bk. yukarı) TTK. *dayak*, Az. *dayag*, Trkm. *tayak*, Tof. *dajak* (FiL), *tayak*. ETK. **day(n)ak*.

b) Eski Türkçe *t (Alt. *t`-), Oğuz. *t*, Sayan. *d*:

1. “toy”: TTK. *toy*, Gag. *toy*, Az. *toy*, Trkm. *toy*, Hor. *toy*, Tuv. *doy*, Tof. *doy*. ETK. **toy*, Tk.-Moğ. **tuyu-* “ikram etmek” < EAlt. **t`üya*, Moğ. *tayü-* aynı.

2. “toy kuşu”: TTK. *toy*, Gag. *toy*, Az. *toy*, Trkm. *toy*. ETK. **toy* < EAlt. **t`oygV*, Moğ. *toya-dag*.

Uzun ünlülerle karşılaştırınız: Oğuz. *t*, Sayan. *t* (?)

3. “ayağı kaymak”: Az. *tay-*, Trkm. *tāy-*, Tuv. *tay-*, Tof. *taĵ-*. ETK. **tāy-* < EAlt. **t`āya*, Moğ. **tayi-* “ayakları şıpidik şıpidik sürüklemek”, Tk.-Moğ. **tay-* “yüzmek, kaymak”.

4. “denk, eşit” (Far. >): TTK. *tay*, Az. *tay*, Trkm. *tāy*. ETK. **tāy*.

5. “tay, ot ya da ekin yığını” (Far. >): Az. *tay*, Trkm. *tāy*.

1.8. Kelime ortası ötümlü ünsüz; ünlüsü uzun: Tarafsızlaşma (seslendirilme), ETK. **d-*, Oğuz. *d*¹⁴, Sayan. *d* (üstelik bu sırada, değişik nedenlere dayanarak, Tofa dilinde ötümlülük/ötümsüzlük değişimleri sık görülmekte, ayrıca Sayan dillerinde *d-* ünsüzü ile başlayan kelimelerde nazal ünsüzlerinin bulunması durumunda sertleşmeye eğilim de gözlemlenmektedir).

a) Alt. **t-*, **ç-*:

1. “darımak”: Az. *dara-*, Trkm. *dāra-*. ETK. **dārı-* < EAlt. **tārV*, Moğ. **daraya-* “takip etmek, dokunmak”, Tk.-Moğ. **dā-* “takip etmek, dokunmak”.

2. “dalmak, bayılmak: TTK. *dal-*, Az. *dal-*, Trkm. *dālcıq-* “boğulmak, nefes darlığı çekmek”, Hor. *dal-*, Tuv. *dal-*, Tof. *dal-*. ETK. **dāl-* < EAlt. **tēla*, Tk.-Moğ. **delu-* aynı.

3. “dolu”: TTK. *dolu*, Gag. *tolu* (boğumlanma net değil), Az. *dolu*, Trkm. *dōli*, Hor. *dolu*. ETK. **dōli* < EAlt. **çiölu* (~ *t-*), Tk.-Moğ. **calka* “ince ince yağan kar”.

4. “dalak”: TTK. *dalak*, Gag. *dalak*, Az. *dalag*, Trkm. *dālaq*. ETK. **dālak* < EAlt. **tiōle*, Moğ. **deliyün* aynı, Tk.-Moğ. **cō(l)* “öd, safra”.

5. “dalamak”: TTK. *dala-*, Gag. *dala-*, Az. *dala-*, Trkm. *dāla-*. ETK. **dāla-* < EAlt. **tālV*, Moğ. **doluya-* “yalamak”, Tk.-Moğ. **dala-* “lap lap içmek”.

6. “dalmak”: TTK. *dal-*, Gag. *dal-*, Az. *dal-*, Trkm. (ağız) *dāl-*, Tuv. *dal-*, Tof. *dal-*. ETK. **dāl-* < EAlt. **dāla*, Moğ. **dalay* “deniz”, Tk.-Moğ. **dalan* “taşkın, su baskını”.

7. “dolu”: TTK. *dolu*, Gag. *dol*, Az. *dolu*, Trkm. *dōli*, Hor. *dōli*, Tuv. *dolu*, Tof. *dol-*. ETK. **dōl-* < EAlt. **çālo*, Moğ. **delger* “dolu, bol”, Tk.-Moğ. **calu-* “dolmak” (EAlt. **ç-*, bk. Starostin 1991: 13).

8. “dar”: TTK. *dar*, Gag. *dar*, Az. *dar*, Trkm. *dār*, Hor. *dar*, Tuv. *tar*, Tof. *dar*. ETK. **dār*. EAlt. **tiāre*, Tk.-Moğ. **cir-* “tüm, hep”.

9. (Aynı kök) “darıkmak”: TTK. *darık-*, Gag. *darıl-*, Az. *darıx-*, Trkm. *dārıq-*, Tuv. *darın-*. ETK. **dār-ık-*.

10. “diri”: TTK. *diri*, Gag. *diri*, Az. *diri*, Trkm. *dīri*, Hor. *dīri*, Tuv. *dirig*, Tof. *dirig*. ETK. **dīrig* < EAlt. **tīri*, Tk.-Moğ. **dirga-* “bolluk içinde yaşamak”.

11. “dürmek”: TTK. *dür-*, Az. *dürmäg* “dürüm”, Trkm. *düyürül-*, Tuv. *dür-*, Tof. *dür-*. ETK. **dür-* < EAlt. **tūri*, Moğ. *dörse-* aynı.

12. “dört”: TTK. *dört*, Gag. *dört*, Az. *dört*, Trkm. *dört*, Hor. *dört*, Tuv. *dört*, Tof. *dört*. ETK. **dört* < EAlt. **tōy-*, Moğ. *dör-*, Tk.-Moğ. **duygın*.

13. “deli”: TTK. *deli*, Gag. *deli*, Az. *dāli*, Trkm. *dāli* (ve Doğu Türk edebi

14 Türkmen Türkçesindeki bazı örneklerde kural dışı *t-* ile de karşılaşmaktayız. Bu gibi durumlar için Kıpçak Türkçesinin etkisi olduğu rahatlıkla söylenebilir.

dillerindeki şekli *telbe* “tilbe, aptal”), Tof. *telemir, teley*. ETK. **dāl(b)i* < EAlt. **tēlo*, Tk.-Moğ. **delmi* “yabani, evcilleştirilmeyen”.

14. “derin”: TTK. *derin*, Gag. *derin*, Az. *dārin*, Trkm. (ağız) *derīn, terīn*, edebi *derne-* “araştırmak, incelemek”, Tuv. *tereñ*, Tof. *dereñ*. ETK. **dēriñ* < EAlt. **tire*, Tk.-Moğ. **diri-* “suda boğulmak”.

15. “hayat, nefes, dinlenmek”: TTK. *tin*, *din-le-*, Gag. *din-ne-*, Az. *tınç-ix-*, *dinç*, Trkm. *dīnç*¹⁵, Tuv. *tın-*, *dın-*, Tof. *dın-* (FiL), *tın-*. ETK. **dīn* < EAlt. **çiūnu*, Moğ. *çisun* < **çin-sun* “kan”, Tk.-Moğ. **cun* “nabız”.

16. “dermek”: TTK. *der-*, Az. *dār-*, *der-*, Trkm. *tīr-*, Tuv. *deri-*. ETK. **dēr-* < EAlt. **tēru* (~ ç-), Moğ. **dar-ta-*.

b) Alt. **t`-*:

1. “dönmek”: TTK. *dön-*, Gag. *dön-*, Az. *dön-*, Trkm. *dōn-*; “devirmek, yıkmak”: TTK. (ağız) *dön-der-*, Trkm. *dūñder-*, Tuv. *dūñder-*, Tof. *dūñder-*. ETK. **dōñ-der-* < EAlt. **t`üne-*, Moğ. *tüniye-* aynı.

2. “dam”: TTK. *dam*, Gag. *dam*, Az. *dam* “dam, kulübe, duvar”, Trkm. *tām* (Kıpçakça: “ev, duvar”). ETK. **dām* < EAlt. **t`āma*, Moğ. *tama* “duvar”, Tk.-Moğ. **tama-na* “çumun¹⁶ örtüsü”.

4. “reddetmek”: TTK. *den-*, Trkm. *dān-*. ETK. **dān-* < EAlt. **t`ēnV*, Moğ. *tene-* “kaybolmak”.

5. “direk”: TTK. *direk*, Gag. *direk*, Az. *diräg*, Trkm. *dīrek*. ETK. **dīrek* < EAlt. **t`iri*, Tk.-Moğ. **tirē-* “dayak koymak”.

6. “dör, çadırda saygıdeğer kişiler için ayrılan yer”: TTK. *dör* (ağız), Az. *dör* (ağız), Trkm. *tör*, Tuv. *dör*. ETK. **dör* < EAlt. **t`ör[e]* “direk, kule”, Tk.-Moğ. **turu*.

7. “tanmak, şaşırmaq”: TTK. *tan-*, (ağız) *dañ*, Az. (ağız) *dañ* “hilkat garibesi”, Trkm. *tāñ*, Hor. *tañ-*. ETK. **t/dāñ-* (Moğolca sözcüklerle oluşan karışımın boğumlanması? Aşağıda eski kelime *tansuk* ile karşılaştırmamız) < EAlt. **t`āñe*, Moğ. **tañna*, **tañsi-*.

8. “dorum, deve yavrusu”: TTK. (ağız) *dorum*¹⁷, Trkm. *tōrum*, Tuv. *dorum*. ETK. **dōrum* < EAlt. **t`ōrV* “genç hayvan”, Moğ. **toruy* “domuz yavrusu” Tk.-Moğ. **toro-kī* “domuz”.

Ayrılma¹⁸:

15 Boğuk ünsüzlü şekiller: Kıpçakça?

16 Çum: Evenklerin kurdukları bir tür çadır.

17 Edebî Türkiye Türkçesinde *torun* “torun; deve yavrusu”: Farsizm *torun* “torun, genç” kelimesiyle kontinasyonu. Bk. Ab. 3, 280.

18 Krş. Farsizimler: “temiz”: TTK. *temiz*, Gag. *temiz*, Az. *tāmiz*, Trkm. *temiz*; “telli müzik aleti”: TTK. *tar*, Az. *tar*, Trkm.

1. “talamak, yağmalamak”: TTK. *tala-*, Az. *tala-*, Trkm. *tāla-*, Tuv. *tala-*. ETK. **tāla-* < EAlt. **t`āla*, Moğ. **tala-*.

c) Alt. net değil:

1. “dal/söğüt”: TTK. *dal*, Gag. *dal* “dal”, Trkm. *tal* (Kıpçakça: “söğüt”), Hor. *dāl*, Tuv. *tal*. ETK. **dāl* < EAlt. **t`āklū* “söğüdün bir cinsi”, Moğ. **togli* “sepetçi söğüdün bir cinsi”, Tk.-Moğ. **talgi-k* “ölü dallar” veya < EAlt. **çālū* “yapraklı çalının bir cinsi”, Moğ. **daldawu* “ıhlamur”, Tk.-Moğ. **calikta* “söğüt, akdiken”.

2. “don, giysi”: TTK. *don*, Gag. *don*, Az. *don*, Trkm. *dōn*, Hor. *don*, Tuv. *ton*, Tof. *don*. ETK. **dōn* < EAlt. **t`ōnV*, Moğ. *tonug* “koşum, at takımı” (veya < Sak. *thauna* “giysi”, veya < Eski Çin. *tōn*).

3. “doru”: TTK. *doru*, Trkm. *dōru*, Hor. *dōrı*, Tuv. *dorug*, Tof. *dorug*. ETK. **dōrug*. Farsizm? Moğolizm? (bk. Dıbo 2004).

3. “dar, idam mahkumlarını asmak için dikilen direk”: TTK. *dar*, Trkm. *dār* (Far.).

6. (?) “dana”: TTK. *dana*, Gag. *dana*, Az. *dana*, Trkm. (ağız) *tāna*. ETK. **dāna* (Farsizm, Far. *d-*), krş. Mac. (< Blg.) *tino*.

7. “dürmek”: TTK. *dür-*, Gag. *dür-*, Trkm. *düyür-*, Tuv. *dırış-*, Tof. *tırış-* “buruşmak, buruş buruş olmak”.

1.9. Kelime ortası ötümlü ünsüz; ünlüsü kısa.

a) Eski Türkçe **d* (Alt. **t-*, **ç-*): Oğuz. *d*, Sayan. *d*:

1. “donmak”: TTK. *don-*, Gag. *don-*, Az. *don-*, Trkm. *doŋ-*, Hor. *doŋ-*, Tuv. *doŋ-*, Tof. *doŋ-*. ETK. **doŋ-* < EAlt. **tuŋa*, Moğ. **dayara-*, Tk.-Moğ. *doŋo-* aynı.

2. “bağlamak, dizmek”: Trkm. *daŋ-*, Tuv. *doŋ-na-*. ETK. **daŋ-* < EAlt. **tāŋŋū*, Tk.-Moğ. **daŋ-*.

3. “damlamak”: TTK. *dam-*, Gag. *dam-*, Az. *dam-*, Trkm. *dam-*, Hor. *dam-*, Tuv. *dam-di*, Tof. *tam-di* (boğumlanma net değil). ETK. **dam-* < EAlt. **tēmo*, Kor. **tām-*, Jap. **támár-*.

4. “damar”: TTK. *damar*, Gag. *damar*, Az. *damar*, Trkm. *damar*, Hor. *damar*, Tuv. *damır*, Tof. *damır* (FiL), *tamır*. ETK. **damor* (> Moğ. *tamir*) < EAlt. **tēmoI*; Moğ. **daŋgi* “kök”.

5. “domuz”: TTK. *domuz*, Gag. *domuz*, Az. *donuz*, Trkm. *doŋuz*, Hor. *doŋŋuz*. ETK. **doŋuz* < EAlt. **tālŋo*, Tk.-Moğ. **dāŋu* “fokun bir cinsi”.

tār, xop. *tār*.

6. “duman”: TTK. *duman*, Gag. *duman*, Az. *duman*, Trkm. *dumān*, Tuv. *tuman*, Tof. *duman*. ETK. **duman* (İranizm değilse, Farsça *d-*) < EAlt. **tumu* (~*ç-*, *-i*, *iü-o*, *ia-u*).

7. (?) “durmak”: TTK. *dur-*, Gag. *dur-*, Az. *dur-*, Trkm. *dur-*, *tur-*, Hor. *dur-*, Tuv. *tur-* (pozisyon gelişimi?), Tof. *dur-*. ETK. **dur-* < EAlt. **çülra*, Tk.-Moğ. **cur-*.

8. “tan”: TTK. *tan*, (ağız) *dan*, Gag. *dan*, Az. *dan*, Trkm. *dañ*, Hor. *dañ*, Tuv. *dañ*, Tof. *dañ*. ETK. **dañ* < EAlt. **tiant V* (?), Tk.-Moğ. **cañqa-* “alevlenmek”, Jap. **tiàntaN* “güneş”.

9. “demir”: TTK. *demir*, Gag. *demir*, Az. *dämir*, Trkm. *demir*, Hor. *demir*, Tuv. *demir*, Tof. *demir*. ETK. **demür* > Moğ. *temür*.

10. “dere”: TTK. *dere*, Gag. *derä*, Az. *därä*, Trkm. *dere*. ETK. **dere* < EAlt. **tere-*, Tk.-Moğ. **deren* “yukarı nehir”.

11. (?) “dölenmek, sakinleşmek”: TTK. *dölen-*. ETK. **düle-* < EAlt. **tole*, Tk.-Moğ. **dulu-*, Moğ. *döligen* “sakin, mülayim”.

12. “dilmek, parçalamak”: TTK. *dil-*, Gag. *dil-*, Az. *dil-*, Trkm. *dil-*, Tuv. *dil-*, Tof. *dil-*. ETK. **dil-* < EAlt. **çëlV*, Moğ. **çilüye* “ara”, Tk.-Moğ. **cëlge* “yarık, rahne”.

13. “delmek”: TTK. *del-*, Gag. *del-*, Az. *däl-*, Tof. *del-*. ETK. **del-* < EAlt. **telV*, Tk.-Moğ. **del-de-* “delmek, parçalamak”, Moğ. *dele-* “dövmek”.

14. “delim, çok”: TTK. *delim*, Gag. *delim*. ETK. **delim* < EAlt. **tal[u]*, Moğ. *dalin* “tamamıyla, bütün”, Tk.-Moğ. **dalin-* “imdat, yardım”.

15. “dil”: TTK. *dil*, Gag. *dil*, Az. *dil*, Trkm. *dil*, Hor. *dil*, Tuv. *dil*, Tof. *dil*, *til*. ETK. **dil* < **dilk* < EAlt. **tilV*, Tk.-Moğ. **dilgan* “ses”.

16. (Aynı kök?) “dilemek”: TTK. *dile-*, Az. *dilä-*, Trkm. *dile-*, Hor. *dile-*, Tuv. *dile-*, Tof. *dile-*. ETK. **dile-*.

17. “darı”: TTK. *darı*, Gag. *darı*, Az. *darı*, Trkm. *darı*, Hor. *darı*, Tof. *darıg*. ETK. **darıg* < EAlt. **tära*, Tk.-Moğ. **dargan* “çim”, (?) Moğ. *darki* “çalılık”.

18. “dul”: TTK. *dul*, Gag. *dul*, Az. *dul*, Trkm. *dul*, Hor. *dul*, Tuv. *dulguyak*, Tof. *tulgujaq*. ETK. **dul* < **dulk* (> Moğ. *tulguy* “yalnız, tek başım”) < EAlt. **tülo*, Tk.-Moğ. **dula-* “kısır olmak, kısırlaşmak”.

19. “taramak”: TTK. *tara-* (*tarak* “tarak”ın etkisi ile), Gag. *dara-*, Az. *dara-*, Trkm. *dara-*, Hor. *dara-*, Tuv. *dıra-*, Tof. *dıra-*. ETK. **dara-*.

20. “dinç, güçlü, sağlam”: TTK. *din*, *dinç*, Gag. *dinç*, Trkm. *diñ*, Tuv. *dıñ*, *dıñzıg*, Tof. *dıñzı-*. ETK. **diñ* < EAlt. **çihno*, Moğ. *çineyen* “güç”, Tk.-Moğ. **ciñ* “çok”.

21. “kavak”: Trkm. *derek*, Hor. *derek*, Tuv. *terek* (boğumlanma net değil). ETK. **derek* < EAlt. **çārikV*, Moğ. **çirgai*, Tk.-Moğ. **carikta* (?).

22. “deri”: TTK. *deri*, Gag. *deri*, Az. *dāri*, Trkm. *deri*, Tof. *tere* (boğumlanma net değil). ETK. **derey* (?) < EAlt. **tērī*, Moğ. **çirai* “yüz, dış görünüş”, Tk.-Moğ. **dēre* “yüz, dış görünüş”.

23. “döl”: TTK. *döl*, Az. *döl*, Trkm. *döl*, *тыв төл* (Moğolizm?). ETK. **döl* (> Moğ. *töl*) < EAlt. **tole*, Jap. **də*.

24. “dolamak, dolanmak”: TTK. *dolan-*, Gag. *dolan-*, Az. *dolan-*, Trkm. *dolan-*, Tuv. *dolga-*, Tof. *dolGa-*. ETK. **dolıga-* < EAlt. **tòlu* (~ *tiùlo*), Moğ. *doliya-* < **doliya-* aynı.

25. “duru, berrak”: TTK. *duru*, *doruk*, Gag. *duruk*, Az. *duru*, Trkm. *duri*. ETK. **durug* < EAlt. **çırka* “akarsu, hızlı akan su”, Moğ. **dargil*, Tk.-Moğ. **curku*.

26. “dünür”: TTK. *dünür*, Gag. *dünür* “kız isteme”. ETK. **dünür* < EAlt. **tuŋi* “dünür”, Tk.-Moğ. **duŋ-*.

Ayrılma: 1. “ter”: TTK. *ter*, Gag. *ter*, Az. *dār* (ağız), Trkm. *der*, Tuv. *der*, Tof. *deri*. ETK. **Der* < EAlt. **tēre*, Tk.-Moğ. *derbe-* “nemli”.

b) Eski Türkçe **t* (Alt. **t*’-), Oğuz. *t*, Sayan. *t*:

1. “toygar”: TTK. *toygar*, *turgay*, Az. *toragai*, Trkm. *torgai*. ETK. **toragai* < EAlt. **t’ōro(-k`V)*, Tk.-Moğ. **turākī* “karga”, Moğ. *turag* aynı.

2. “tıkamak”: TTK. *tırkaz* “tıknaz”, Az. *tırığ* “sürgü”, Tuv. *tırık*, Tof. *tırık* “sürgü”. ETK. **tırı-* < EAlt. **t’iūlru*, Tk.-Moğ. **tūrī-* “tutmak, dayak koymak”.

3. “tamu”: TTK. *tamu*, Trkm. *tamu*, Tuv. *tamı*. ETK. **tamu* < Far. (muhtemelen, Soğd. *tam*, isim + ismin *-i* hali: *tmw*), > Moğ. *tamu*.

4. “burun deliği”: TTK. *tana*, Hor. *tanav*, Tuv. *tanaq*. ETK. **tanag* < EAlt. **t’ānV*, Moğ. *tanaya* aynı.

5. “tanımak”: TTK. *tanı-*, Gag. *tanı-*, Az. *tanı-*, Trkm. *tanı-*, Tuv. *tanı-*, Tof. *tanı-*. ETK. **tanı-* < EAlt. **t’ānŋV*, Moğ. *taŋna-* “sormak, soruşturmak”, Tk.-Moğ. **taŋ-* “saymak”.

6. “tün, gece”: TTK. *tün*, Trkm. *tün*, Tuv. *dün*, Tof. *dün* (*düün* “dün”ün etkisi ile?). ETK. **tün* < EAlt. **t’iūlni*, Moğ. *tüne* “karanlık”, Tk.-Moğ. **tīnew* “dün”.

7. “büyük iğne”: TTK. *temen*, Az. *tābānā*, Trkm. *temene*, Hor. *temen*, Tuv. *tevene*, Tof. *tebene* (< Moğ.?). EAlt. **t’ēma?* Argo dilinde; krş. Tk.-Moğ. *teme*, Moğ. *tebene* (< TTK.), **tamasu* “ağ ipi”.

8. “tülemek (kuşlar için)”: TTK. *tüle-*, Gag. *tüle-*, Az. *tülā-*, Trkm. *tüle-*,

Tuv. *tüle-*, Tof. *düle-* (FiL), *tüle-*. ETK. **tüle-* < EAlt. **t`ulV*, Tk.-Moğ. **tul-du-* “boynuz düşürmek (geyik için)”.

9. “tölemek, ödemek”: TTKm. *töle-*, Tuv. *töle-*, Tof. *döle-* (FiL), *töle-*. ETK. **töle-* < EAlt. **t`ole-*, veya <Moğ. *töle* “fiyat, eder”.

10. “töremek”: TTK. *töre-*, Az. *törä-*, Trkm. *döre-* (seslendirilmesi net değil), Tuv. *törü-*, Tof. *dörü-*. ETK. **töre-* < EAlt. **t`öri*, Moğ. **töre*, Tk.-Moğ. **tur-k-* “doğmak, dünyaya gelmek”.

11. “tel”: TTK. *tel*, Gag. *tel*, Az. *tel*, Trkm. *til*. ETK. **tel* (İranizmle kontaminasyonun neticesinde Türkmen Türkçesinde ünlünün genişlemesi?) < EAlt. **t`elü*, Moğ. *tele-*, Tk.-Moğ. **tel-* “germek”.

Ayrılmalar: Belli olmayan seslendirmeler, Oğuzcada bir sıra *d-*, Sayan. *d-*: 1. “deniz”: TTK. *deniz*, Gag. *deniz*, Az. *deniz*, Trkm. *deñiz*. ETK. **deñiz*, Ma. *teñgin*, Mac. (< Blg.) *teñer*. 2. “denemek/denk”: TTK. *dene-*, *denk*, Gag. *dene-*, *denk*, Trkm. *deñe-*, *deñ*, Hor. *deñ*, Tuv. *deñ*, Tof. *deñ*. ETK. **deñe-*, **deñ-k*. Krş. Tk.-Moğ. *teñ*, Moğ. *teñ* < Çin.

1.10. Kelime ortası ötümlü ünsüz + ötümlü ünsüz/ötümlü patlamalı:

Tarafsızlaştırma: ETK. **D-*, Oğuz. *t/d*, Sayan. *d*.

a) Alt. **t-*, **ç-*:

1. “tarak”: TTK. *tarak*, Gag. *tarak*, Az. *darax*, Trkm. *darak*, Hor. *darak*, Tuv. *dargaq*, Tof. *darGaq*. ETK. **Dargak* (yukarıdaki **dara-* “taramak” ile karşılaştırınız).

2. “dinlemek”: TTK. *dinle-*, Az. *dinlä-*, Trkm. *diñle-*, Hor. *diñje-* /*tıñla-*, Tuv. *dıñna-*, Tof. *dıñna-*, *tıñna-*. ETK. **diñ-la-* < EAlt. **çijV*, Moğ. *çiñna-* aynı, Tk.-Moğ. **ciñ-* “anlamak”.

b) Alt. **t`-*:

1. “turna”: TTK. *turna*, Gag. *turna*, Az. *durna*, Trkm. *durna*, Hor. *tınna*, Tuv. *duruñā*, Tof. *duruñā*, *turuya*. ETK. **Duruñya* < EAlt. **t`uru* (~ **t`iuro*) (?), Moğ. **toyuriyun*.

2. “şakak, tulun, yanak”: TTK. *tulun*, Trkm. *duluk*, *dulaq*. ETK. **Dulgum* < EAlt. **t`ölu*, Moğ. *tolugai* “baş”.

c) Alt. belli değil:

1. “tırnak”: TTK. *turnak*, Gag. *turnak*, Az. *durnaG*, Trkm. *dırnaq*, Hor. *dınnak*, Tuv. *dırnaq*, Tof. *dırnaq*, *tırnaq*. ETK. **Dırnaq* < EAlt. **çiüru*, Moğ. **turuyun* “tırnak, hayvan tırnağı” ve/veya Tk.-Moğ. **curu-* “tırmalamak”.

2. “tırmanmak”: TTK. *tırma-*, Gag. *tırma-*, Az. *dırma-*, Trkm. *dırma-*, Tuv. *dırba-*, Tof. *dırba-*. ETK. **Dırma-*.

3. “tırmık”: TTK. *tırmık*, Az. *dırmıG*, Trkm. *dırmık*.

Ayrılma: Oryz. *d*, Tuv. *t*, Tof. *d*: 1. “damak”: TTK. *damak*, Gag. *damak*, Az. *damaG*, Trkm. *damak*, Hor. *damağ*, Tuv. *tañmaq* “solungaçlar”. ETK. **damgak* < EAlt. **t`amgV*, Moğ. *tañlai* “damak”. 2. “damga”: TTK. *damga*, Az. *damga*, (Trkm., Hor. *tagma*), Tuv. *tañma*, Tof. *dañma*. Argo sözcük.

Ayrılma: Oğuz. *t*, Sayan. *d*: 1. “Tanrı, gök”: TTK. *tanrı*, Az. *tanrı*, Trkm. *tañrı*, Tuv. *deer*, Tof. *deere*. ETK. **teñri* / **tañrı* < EAlt. **t`aņgiri*, Moğ. **taņgarag* “yemin”. Edebi kelime. 2. “baca deliği, pencere”: TTK. *tüynük*, Trkm. *tüynük*, Tuv. *dündük*, Tof. *düñnük*. ETK. **tüñlük* < EAlt. **t`üñe*, Moğ. **toyuna*, Tk.-Moğ. **tunke* “çatı”. 3. “hayvanın suratı, gaga, burun”: TTK. *tomşuk*, Trkm. *tumşuk*, Tuv. *dumçuk*, Tof. *d/tun`çuk*. ETK. **tumluk* < EAlt. *t`ümü* “kafa, tepe”, Moğ. *tumi* “baş, ilk”, Tk.-Moğ. **tumju-* “tepe”.

Ayrılma: Ön sırada Oğuzca *t/d*'ye oranla: 1. “tür, türlü”: TTK. *türlü*, Gag. *türlü*, Az. *dürlü*, Trkm. *dürli*. ETK. **Dürlü* < EAlt. **turi* “yüz”, Moğ. **düri* “dış görünüş, şekil”, Tk.-Moğ. **durun* “dış görünüş, şekil”.

Edebî bir sözcük.

1.11. Kelime ortası ötümlü ünsüz + patlamalı boğuk.

a) Eski Türkçe. **d* (Alt. **t*-, **ç*-): Oğuz. *d*, Sayan. *d*:

1. “dalga”: TTK. *dalga*, Gag. *dalga*, Az. *dalga*. ETK. **dalka* < EAlt. **çalu*, Moğ. *dolgi-* “dalgalanmak, çalkalanmak”, Moğ. **dolgiyan* “dalga”, Tk.-Moğ. **cal-* “dalgalanmak, su basmak”.

2. “uzunluk, mesafe/şekil”: Az. *durgu*, Trkm. *durğ*, Tuv. *du`rgu*, Tof. *du`rhu*. ETK. **durk*, < ETK. **dur-* “durmak” < EAlt. **çülra*, Tk.-Moğ. **cur-*.

3. “dürtmek”: TTK. *dürt-*, Gag. *dürt-*, Az. *dürt-*, Trkm. *dürt-*. ETK. **dürt-* < EAlt. **çu`ru*, Moğ. *dürü-* “sokmak”.

b) Eski Türkçe **t* (Alt. **t`*-): Oğuz. *t*, Sayan. *d*.

1. “terki”: TTK. *terki*, Az. *tärk*, Tuv. *de`rgi*. ETK. **terkü* < EAlt. **t`iüre* “at vb. hayvanlara yük bağlamak için kullanılan kemer” > Tk.-Moğ. **türü* “kemer, bağcık” SSTMYa 2, 187.

2. “törpü”: TTK. *törpü*, Gag. *törpü*, Az. *törpü*, Trkm. *törpü*, Tuv. *dü`rbüü*, Tof. *dü`rhü*. ETK. **törp-igü* < EAlt. **t`ëlrbol* “büyük kesici alet” > Moğ. **tarbagay* “marangoz baltası”.

3. “Türk”: TTK. *türk*, Gag. *türk*, Az. *türkä-*, Trkm. *türk* (Tuv. *türk* “Türk”

< Rus.?). ETK. *türk (< krş. Far. *turanya-ka?).

4. “ters”: TTK. *ters*, Gag. *ters*, Az. *tärs*, Trkm. *ters*, Tuv. *de'skin-*, Tof. *de'skin-* “dönmek, ters olmak”. ETK. *ters “ters, doğru olmayan, dağınkı” < EAlt. *t'arse-, Tk.-Moğ. *taca- “ziyan, yaramazlık”. SSTMYa II 151 (*-rs- çift ünsüz yapısının refleksine kıyasla. bk. Dibo 1996: 48).

5. “kütük”: Trkm. *töñge*, Hor. *tüñgi*. ETK. *tömke < EAlt. *t'umgi (~-e), Moğ. *tüñge* “anız, anızlık”.

6. “tilki”: TTK. *tilki*, Gag. *tilki*, Az. *tülkü*, Trkm. *tilki*, Hor. *ti'ülki*, Tuv. *dilgi*, Tof. *dilgi* (faringalleşmesi belirlenmemiş). ETK. *tilkü < EAlt. *t'ule(kV) > Tk.-Moğ. *tulge > Solon. *tülge* “kurt” SSTMYa II 210.

7. “talkan, yulaf unu”: Trkm. *talxan*, Tuv. *da'lgan*, Tof. *dalhan* (FiL), *ta'lhan*. ETK. *talkan.

8. “tansık, hilkat garibesi”: TTK. *tansuk*, yukarıdaki fiil ile karşılaştırınız ETK. *t'dāñ- < EAlt. *t'āñe, Moğ. *tañna, *tañsi-.

9. “turp”: TTK. *turp*, Trkm. *turp*. ETK. *turp / *turm < EAlt. *t'ürmV > Moğ. *torum(a (?), Tk.-Moğ. *terbe (~ *turbe) “yenilen acı bir bitkinin adı” SSTMYa 2, 238.

Ayrılma: çekmek; asmak, tartmak: TTK. *tart-*, Gag. *dart-*, Az. *dart-*, Trkm. *dart-*, *tart-*, Tuv. *tı'rt-*, Tof. *tı'rt-*. ETK. *dart- < EAlt. *tert'a, Moğ. *tata-* “çekmek”, Tk.-Moğ. *derde- “kulak, ıskarmoz”.

Bu gibi boğumlanma/seslendirmenin (güçlülük/zayıflık) başlangıç refleksiyonu büyük bir ihtimalle Altay dilleri için karakteristiktir (Çağdaş Moğol dillerindeki durumu ile karşılaştırınız). Verilen örneklerde görüldüğü gibi pek çok durumda Oğuzca şekiller eski ötümlülük/ötümsüzlüğü belirlemede önemli rol oynar, Oğuzcadaki değişimin durumu ise ağızlar arası alınmalarla izah edilebilir. Değişik Oğuz lehçelerinin ağızlardaki durumunu bu kadar kapsamlı şekilde ayırt edemeyen ağız sözlükleri ile ne denli ölçülebileceğini bir karşılaştırın: Türk ağızları arasında Kastamonu ve Aydın ağızları seslendirmeyi neredeyse tam olarak yapmaktadır: Kastamonu *daş*, *dut-*, Kaşkay *duz*, Trabzon *daş*, Konya *dut-*, *darak*, *daş*, *davşan*, buna karşılık: Rumeli ve Adakale'de *turlu*, *taha*, *tene*; Anadolu'da *t* yerine *d'* nin kullanılması. Afşar, Kaşkay ve Aynal gibi küçük diller, büyük bir ihtimalle Azerbaycan Türkçesindeki *d-* > *t-*, ve ardından gelen *-x-* nin durumunda olduğu gibi aynı refleksleri göstermektedirler: krş. Afşar *t-*: *tayay* “dayak”, *tök-* “dökmek”, *tik-* “dikmek”, *tikañ* “diken”, *toxə3* - “dokumak”; *d-*: *dēg-* “dövmek”, *daş* “taş”, *dış* “diş”, *düz* “tuz”, *dara-* “taramak”, *də3rnây* “tırnak”, *dış-* “düşmek”; Kaşkay, Aynal *tök-* “dökmek”, *düz* “tuz”, *toxi-* “dokumak”. Oğuz grubundaki diğer lehçelerde *d-* şeklinde görülen kelimeler için Türkmen ağızları arasında *t-* refleksiyonu görülmektedir: *tört*, *toğkuz* (Bu durum Kıpçakçanın etkisi altında kaldığı şekilde izah edilmektedir, fakat bu

açıklama Sarık, Salır, Esrar gibi ağızlar için yeterli değildir); ve Türkiye Türkçesi ve Gagavuz Türkçesinde *t-* ile fakat Türkmen ve Azerbaycan Türkçelerinde edebî dilde *d-* ile başlayan sözcükler için: *tāş*, *tart-*, *terek*, *turna*, *turnağ* (Sarık, Çovdur, Nohur, Mukrı, Hatap, Kıraç, Eski, yani daha çok “Dorsal” grubunu oluşturanlar; Amansariyev 1970: 202). Bocnurdi ve Harezmi Oğuzcası edebî Türkmen Türkçesine çok yakındır: Bocnurdi *tök-* “dökmek”, *duy-* “duymak, hissetmek”, *dert* “dört”, *dokk/kkız* “dokuz”, *dalisindä* “geride”; Hor. *tök-* “dökmek”, *dodağ* “dudak”, *doğkız* “dokuz” vs. Salar Türkçesindeki anlautlu “ötümlülük/ötümsüzlüğü”ne gelince, burada kelime başında diş ünsüzü bulunan sözcüklerde nefes öncesi ikinci ünsüzden birinci ünsüze doğru başlangıç oranını belirsizleştiren prosodik geçiş gözlemlenmektedir: *t’örten* “kürk”, *t’ö* (< *töp-*) “tepmek”, *t’öt* “dört”, *t’u’(t)-* “tutmak”, *t’üx* “yün”, *t’ü* “alt” (< *düp*), *t’ütüryan* “pirinç”.

Sayan grubunda bu durum tam tersidir. Ötümlülük/ötümsüzlüğün başlangıcının eski durumu tarafsızlaştırılmış veya hemen hemen tüm pozisyonlarda değiştirilmiştir; büyük olasılıkla ötümlülük/ötümsüzlüğün eski başlangıcının belirginleşmesinin yegâne yeri, kısa ötümlü ve ötümlü ünsüzden önceki pozisyonda görülmektedir. Fakat bu durumlarda da faringalleşmeden ayrı olarak dikkate alınmayan prosodik faktör hareketi fikrini uyandıran farklılıkların çok olduğu söylenebilir. (bk. İ. Peyros tarafından tahmin edilen ses ayrımları. Bk. Peyros İ. İ. “O fonatsionnih sistemah tyurkskih yazıkov” // Konferentsiya “Nostratiçeskiye yazıki i nostratiçekoye yazıkoznaniye”. Tezisi dokladov, M., 1977, s. 28-30 [Türk Dillerinin Fonasyonel Sistemleri Üzerine. // “Nostratik Diller ve Nostratik Dilbilimi” Konferansı. Bildiri Özetleri, Moskova, 1977]).

“Genel Türk” dilleri kronolojisinin belirlenmesinde meydana gelen problemlerden biri, kelime içinde patlamalı **r* ve **r* ünsüzlerinin önünde *t* > *d-*’nin yeniden seslendirilmesidir. Bu dönem, Sayan dilleri ile birlikte tüm Oğuz dillerini kapsamalıydı¹⁹ ve kelime ortası *d*’ye dönüşmeden *y* veya sızıcıya geçmeliydi. Diğer yönden, Oğuz ve Sayan dillerinin dışında hiçbir dilde bu gibi fonolojik karşılaştırma muhafaza edilmediği için bu sürecin geçici üst sınırı belirgin değildir. Bunun belirlenmesine, büyük olasılıkla, Macar dilindeki Bulgarca asıllı sözcüklerin incelenmesi ile açıklık getirilebilir. V. M. İlliç-Svitç dahi çalışmalarında onların Eski Türkçeye yakın olan karşılaştırmalarının yansıtıldığını dile getirmişti (İlliç-Svitç 1963: 44).

Meğer tasvir edilen Oğuz-Sayan seslendirilmesi Macarcadaki Bulgar asıllı sözcüklere yansıtılmamıştır, bununla birlikte Eski Altaycaya uzanan Eski Türkçe karşılaştırmanın yansıtılması gayet açıktır. Krş.:

19 Krş. “tavuk” kelimesindeki Oğuzca reflekslerin kelime başı boğuk ünsüzü: Etk. **takıgu*, Eski Oğuzca (metatezli) **tagıku*, kelime içindeki ötümlü ünsüzün seslendirilmesi olmadan, yani sürecin tamamıyla Oğuzcaya ait olduğunu saymak doğru değil.

EAlt. *t'-> TTK. *t-, Oğuz-Sayan. *t-, Blg. *t-: 1. “yuvarlak, tekerlek, ayna”: TTK. *teker-lek*, Gag. *teker-lek*, Az. *täkär-*, Trkm. *teker-*, Tuv. *teger-* (imla) “dönmek, etrafında dönmek”. ETK. *teker- < EAlt. *t'öker-, Moğ. *tög/kiire-g* “tekerlek, daire”. Mac. *tükör* “ayna”, MNyTESz 3, 1010. 2. “tekne, leğen”: TTK. *tekne*, Gag. *teknä*, Az. *täknä*. ETK. *tekne < EAlt. *t'iakü, Tk.-Moğ. *taku- “çevrinti”. Mac. *teknö* “tekne, leğen” Gombocz 1912, 18, 227. 3. “toklu”: TTK. *toklu*, Gag. *toklu*, Az. *toglu*, Trkm. *toklu*, Tuv. *togdu* (eski yapının mükemmel gelişimi). ETK. *toklu, Tk.-Moğ. *tuku-çan “geyik yavrusu” < EAlt. *t'ukV, Moğ. *tugul* “dana, buzağı” (> Tof. *tuhul*). Mac. *tokló* “kuzu” Gombocz 1912. 4. “tavuk”: TTK. *tavuk*, Gag. *tauk*, Az. *toyuk*, Trkm. *tovuk*, Hor. *touk*, Tuv. *da'gaa*, Tof. *tačkıjāk*. ETK. *taki-ñak, *taki-gu (> Oğuz. *tagıku, ötümlülük yitimi) < EAlt. *t'iak'a, Moğ. *takiya* aynı. Mac. *tuk* Gombocz 1912.

EAlt. *t- > Tk. *d-, Oğuz-Sayan. *d-, Blg. *d-: 1. “düşmek”: TTK. *düş-*, Gag. *düş-*, Az. *düş-*, Trkm. *düş-*, Hor. *çüş-*, Tuv. *dü'ş-*, Tof. *düş-*. ETK. *düş- < EAlt. *tülí, Moğ. *döli-* “eğilmek”, Tk.-Moğ. *döl- “eğilmek”. Mac. *döl* “dökülmek” (MNyTESz 1, 668-669). 2. “öğlen, öğlen vakti”: TTK. (ağız) *düş*, Trkm. *düş-le-* “ara vermek”, (ağız) *düş*, Tuv. *dü'ş*, Tof. *düş*. ETK. *düş veya *Düş*, Tk.-Moğ. *dölā “berrak gökyüzü” < EAlt. *tülle, Moğ. *düli* “gün ortası, gece yarısı”. Mac. *del* “güney, öğlen” MNyTESz 1, 606-607. 3. “darı”: TTK. *darı*, Gag. *darı*, Az. *darı*, Trkm. *darı*, Hor. *darı*, Tof. *darıg*. ETK. *darıg (< *darg?), Tk.-Moğ. *dargan “çim”, (?) Moğ. *darki* “çalılık”. Mac. *dara* Gombocz 1912.

EAlt. *t'- > TTK. *t-, Oğuz-Sayan. *d-, Blg. *t-: 1. “kel, dazlak”: TTK. *daz*, Az. *daz*, Trkm. *daz*, Tuv. *tas/da'zır*, Tof. *das*. ETK. *daz < EAlt. *t'éro, Moğ. *tara-kai* aynı. Mac. *tar* MNyTESz 3, 847. 2. “sabretmek, dayanmak”: Az. *döz-*, Trkm. *döz-*, Tuv. *döz-*. ETK. *döz- < EAlt. *t'iüri, Moğ. *türe-ye-* “duçar olmak, ihtiyaç duymak”. Mac. *túr-*, Gombocz 1912, MNyTESz 3, 1014. 3. “deve”: TTK. *deve*, Gag. *devä*, Az. *devä*, Trkm. *düye*, Tuv. *teve*, Tof. *tebe*. ETK. *debe < EAlt. *t'ibne, Moğ. *temeyen*, Tk.-Moğ. *tibne. Mac. *teve* Gombocz 1912. 4. “diz”: TTK. *diz*, Gag. *diz*, Az. *diz*, Trkm. *dıyz*, Hor. *diz*, Tuv. *dis*. ETK. *düyz, Tk.-Moğ. *türekse “konç, çizme koncu” < EAlt. *t'iüre, Moğ. *türey* aynı. Mac. *terd* “diz”. 5. “deniz”: TTK. *deniz*, Gag. *deniz*, Az. *deniz*, Trkm. *deñiz*. ETK. *deñiz, Ma. *teñgin*, Mac. (< Blg.) *teñer*. 6. “dana” (?): TTK. *dana*, Gag. *dana*, Az. *dana*, Trkm. (ağız) *tāna*. ETK. *dāna (İranizm, Far. *d-*), krş. Mac. (<Blg.) *tino*²⁰.

20 Macarca alıntılarının Eski Türkçe ötümlü ünsüzlere, Eski Altayca nefesle telaffuz edilmeyen ünsüzlere karşılık olarak boğuk ünsüz gösterdiği durumlar şöyledir:

1. “dürmek”: TTK., Gag. *dür-*, Az. *dürmäg* “dürüm”, Trkm. *düyriil-*, Tuv. *dür-*, Tof. *dür-*. ETK. *dür-, Moğ. *dörse-* aynı. Mac. *tür-* “sıvamak” Gombocz 1912: Muhtemelen Kıpçakçadan. Krş. Tat. *tör-*, Kırg. *tür-*, Kaz. *tür-* vs. VEW 506, EDT 530-531, ESTYa 3, 319-320.

2. “dingil”: TTK. *dingil*, Gag. *dingil*, Tat. *teñel*, Çağ. *tiñgil* (MA), Çuv. *tanäl*, Karaim. *teñgil*. ETK. *deñgil VEW 474, ESTYa 3, 235-236, Fedotov 2, 216-217, EAlt. *teñgu “dingil, iğ” > Kor. **thoŋ*. Mac. *teñgel* “dingil” Gombocz 1912: Muhtemelen Kıpçakçadan.

Ayrıca eski Farsizm ile “Oğuzca” seslendirmenin olanaklılığını karşılaştırınız:

Peynir: Doğu Farsça **turaka* (Hint-Avrupa etimolojisine göre, Av. *tūiri-* “çökelek haline gelen süt” (bk. Ab. 3, 319); ayrıca Fars kollarından Sak. (bir ihtimal) *ttu:ra* “peynir”, (karşılaştırınız Bailey 132., bk. ayrıca 124), *tav-* “ekşimek”, Oset. *tuare* “yağlı çorba”; tüm Fars izleri, kuzey-doğu Farsçanın izleridir.) >TTk. **dōrak*: Orta Kpç. ve Çağ. *torak*, Hlç. *tuorak-ava*, Trkm. (ağız) *dorak*, TTK. (ağız) *torak* ve *dorak*; Çuv. *Tora*, *tɔwara*; Tuna Blg. > Mac. *turo* “çökelek”; Doerf. 3, № 1195, VEWT 490.

Böylece, muhtemelen tasvir edilen seslendirme Bulgar kolunun ayrılmasından sonra meydana gelmiştir.

2. İntervokal olanlar ve son hecede bulunanlar

Türk gruplarının fonolojik sistemlerinin şekillenmesi için kelime içinde boğuk ünsüzlerin seslendirilmesi neticesinde yeni ötümlü ünsüzlerin meydana gelmesi karakteristiktir. Bu seslendirme farklı Türk gruplarında değişik durumlarla alakalıdır. Kuzey-doğuda intervokal pozisyonunda tekli ötümlü boğuk ünsüzlerin seslendirilmesi iç nedenler neticesinde meydana gelir. Bu durum; a) Yakut dilinde dudak ve gırtlak ünsüzleri için (aynı zamanda morfem sınırında. Bk. Dyaçkovski II: 161-162); b) Hakas (ağızlara göre değişiklik gösterir), Şor ve Çulım Türk dillerinde (bk. SİGTYa 2002: 490-501) ve ayrıca Dağlık Altay²¹ bölgesinde konuşulan (kuzey ağızlar dahil) dillerde tüm hışırtılı ünsüzler içindir. İç nedenlerden meydana gelen intervokal seslendirilme Tuva dilinde de (doğu ağızları hariç) mevcuttur. Fakat Tofa ve Sarı Uygurların dilinde bunu görmek mümkün değildir. Burada intervokal gürültülü ünsüzler, gırtlığa ait özelliklere göre (güçlü-zayıf şeklinde) durumu muhafaza etmektedirler ki bu süreç Oğuz grubunda ayrı bir yeri olan boğuk ünsüzlerin birincil uzun ünlülerden sonra seslendirilme sürecine kadar yükselmektedir²².

Kelime içinde seslendirilme süreçlerini üç dil grubunda daha ayrıntılı inceleyelim. Morfonolojik karakterli süreç, daha doğrusu intervokal olan/intervokal olmayan pozisyonlarda morfemin sınırında bulunan boğuk ve

21 Dırenkova (Dırenkova 1940) tarafından oluşturulan gramerde intervokalde seslendirilmeyen *t* ve *k* ile başlayan çok heceli kelimelerin listesi, birincisi, eski çift ünsüzlü (*ikki* > *iki* “iki”) kelimeleri, ikincisi, ses düşmesine uğrayan (*tupkur-* > *tukur-*) kelimeleri, üçüncüsü, var olan veya var olabilen Moğolizmli (*taka* “öğün”, *teke* “teke”) içermektedir. Bu denli türeme muhtemelen Hakas ve Şor dilindeki intervokalli boğuk ünsüzler de göstermektedir (bk. SİGTYa 2002). Yakut dilindeki intervokalde boğuk geminatların korunması: *äkkirää-* “sıçramak, zıplamak”, *xappax* “kapak” < **kap-kak*.

22 Öyle görünüyor ki kelime içi **ç*’nin seslendirilmesi aynıdır. Krş. **iäç-i-g* “ekşi, acı”: Çuv. *yüžə*, Yak. *ahí*, Dolg. *ahí*, Tuv. *ažıy*, Tof. *ažıy*, ETK. *açıy* (EUyg.), Krh.-Uyg. *açıy* (MK), Hal. *hāçuy*, *hāçuk*, TTK. *acı*, Gag. *aci*, Az. *acı*, Trkm. *ācı*, *ācıy*, Sal. *ācı*, Çağ. *acı*, (Abuş.), Özb. *aççı*, *aççı* (ağız.), Kar. *acı*, *açı*, Kum. *aççı*, Krç-Blk. *açı*, Tat. *açı*, Başk. *ası*, Nog. *aşı*, Kaz. *aşşı*, KKLp. *aşşı*, Gold. *açu*. Ne yazık ki bu süreci daha detaylı inceleyebilmenin zorluğu morfemin sınırında da bulunmayan **-ç*’li örneklerin sınırlı olmasındandır.

ötümlü allofonların yer değiştirmeleri çok iyi bilinmektedir. Oğuz lehçelerinde bu gibi değişme ancak birincil uzun ünlüden sonraki çerçevede (katı fonetik dağılım, çok az paradigmatik birleştirme sürecinin neticesinde bozulabilir. Bk. SİGTYa 2002: 96-104) veya çok heceli kelimelerin sonunda görülebilir. Fonetik bakımından bu tarihî süreçler, ünsüz zayıflaması durumu olarak yorumlanabilir. Kıpçak grubunda morfem sınırında ötümlülük/ötümsüzlük (boğukluk) değişimleri özellikle dudak ve gırtlak ünsüzleri için senkroniktir, diş ünsüzleri için herhangi bir etkisi yoktur. Sanki senkronik değişimler eski uzunlukla herhangi bir bağlantı saptanamamaktadır. Morfonolojik kuralın eski dağılımı örtme zorunluluğunda olmasına göre, gecikmiş etkilemelerle karşılaşmamak için, ayrılmayan çok heceli senkronik kelimelerin durumunu incelemek gerekir. Burada bizi ilgilendiren boğuk ünsüzler, morfem sınırına ulaşmamaktadır.

Bu veriler düzenli olarak Karluk ve Kıpçak lehçelerinde birincil uzun ünlülerden sonra dudak ve diş ünsüzlerinin seslendirilmesini göstermektedir; birincil kısa ünlülerden sonra dudak ve diş ünsüzlerinin seslendirilmesi yer yer görülmektedir. Diş ünsüzü kısa ünlülerden sonra genellikle seslendirilmekte, bazen de bu özellik uzun ünlülerden sonra görülmektedir.

2.1. *-t-

2.1.1. Birincil uzun ünlülerle:

a) Oğuz, Karluk ve Kıpçak lehçelerinde seslendirilmektedir.

1. **āt-ım* “adım”: Çuv. *od̄m*, Yak. *atillā-*, Dolg. *atillā-*, Hak. *atıx-* (< **attık-*) “zıplamak, sıçramak”, TTK. *adım*, Az. *addım*, Trkm. *ādim*, (ağız) *ādim*, Çağ. *adım*, (Pav.C.) Özb. *adım*, (ağız) *adım*, Kar. *adım*, Tat. *adım*, Başk. *adım*, Nog. *adım*, Kaz. *adım*, KKlp. *adım*, Kırg. *adım*. EAlt. **p`éta* “gitmek, yürümek”: ETK. **āt*, EMOğ. **(h)ada-*, Eski Tk.-Moğ. **pete-*.

2. **kāta-* “sançmak”, **kāta-g* “çivi” Çuv. *xudav*, Yak. *xatā-*, Dolg. *katā-*, Tuv. *kada-*, *kağay*, Süg. *katay*, TTK. *kada-*, *kadağ* (ağız), Az. *GadaG*, Trkm. *Gadağ*, Çağ. *kada-* (Abuş., Pav.C., MA), Özb. *kada-*, *kağaq*, YUyg. *kada-*, *kağaq*, Kum. *kada-*, Tat. *kada-*, *kağaq*, Nog. *kada-*, *kağaq*, Kaz. *kada-*, *kağaq*, KKlp. *kada-*, *kağaq*, Kırg. *kada-*, *kađo*, Gold. *kada-*. Moğolcadan alıntı olma ihtimali yüksek. EAlt. **kāyta* “çivi, bileği taşı; sançmak”: ETK. **kāta-*, EMOğ. **kada-*, Eski Tk.-Moğ. **kiata-kun*, EKor. **kit*, EJap. **kiatá* (~ **kaiatá*).

3. **dōtak* “dudak”: Çuv. *toda*, *tuda*, TTK. *Dudak*, Gag. *Dudağ*, Az. *dodaG*, Trkm. *dōdağ*, Sal. *totax*, *totıx*, Orta Türkçe *totaq*, *tōdağ* (CC). EAlt. **çōtakV* (~ *-ukV*) “yumuşaklık, mantar; dudak”: ETK. **dōtak*, Eski Tk.-Moğ. **cudakta* / **cedukte*.

4. **āt-alç-* “yanılmak”: Trkm. *ādaş-*, Çağ. *adaş-*, YUyg. *adaş-*, Kar. *adaş-*

, Kum. *adaş-*, Tat. *adaş-*, Başk. *ağaş-*, Nog. *adas-*, Kaz. *adas-*, KKlp. *adas-*, Kırg. *adaş-*. EAlt. **ānda* “yanılmak, yanlış yapmak; suçlamak”: ETK. **āt-alç-*, EMOğ. **anda-*, Eski Tk.-Moğ. *(*x*)*an(d)u-*, EJap. **áná-*.

5. *(*i*)*ātag* “adak”: Yak. *atí*, Şor. *ada*, TTK. *aday*, Az. *adax*, Trkm. *ādaG*, Tat. *ada-r-in-* “yemek vermek”. EAlt. **iātá* (~ -*t`*-) “vermek, vergi”: ETK. *(*i*)*ātag*, EKor. **tā-*, EJap. **átápá-*.

6. **kítur-* “gezmek, etrafı dolaşmak”: Yak. *kıtıgırai-* “tıpış tıpış yürümek”, *kıtıgıras* “çevik, atik, hızlı (hayvan için)”, TTK. *kıdır-* (ağız), Trkm. *Gıdır-* “yavaş yavaş yürümek, küçük adımlar atarak yürümek”, Özb. *kıdır-*, Kar. *kıdır-* “aramak, didik didik etmek”, Kum. *kıdır-*, Krç-Blk. *kıdır-*, Tat. *kıdır-* (ağız), Başk. *kıdır-*, Nog. *kıdır-*, Kaz. *kıdır-*, KKlp. *kıdır-* “dolaşmak, aramak”, Kırg. *kıdır-* “başıboş dolaşmak, bir şeyi bulmak amacıyla dolaşmak”; *kıdış* “koşuda tıpış tıpış yürüyen (hayvanlar için)”. EAlt. **kāt`e* “(at için) yürürken nallarla ses çıkarmak, koşmak”: ETK. **kítur-*, EMOğ. **katari-*, Eski Tk.-Moğ. **kata-/kete-*, EKor. **kəlthí-*.

b) Oğuzcada seslendirilen, Karluk ve Kıpçakçada seslendirilmeyen:

1. **kūtúr* “kudurmuş, kudurmak”: Çuv. *x̣ḅ`ḍḅ`r* “övängen adam, palavracı”, *x̣ḅ`ḍḅ`r-* “lanet etmek”; *ḳḅḍḅr-* (< Tat.), Yak. *ķutur-*, ETK. *ķutur-*, (EUyg.) Krh. *ķutuz*, *ķutur-* (MK), TTK. *kuduz*, *kudur-*, Gag. *ķuduz*, Az. *Guduz*, *Gudur-*, Trkm. *Guduz*, *Gūdura-*, Çağatayca ve Eski Kıpçakça *ķutuz* (Ettuh., Bor. Bad.), *ķutur-* (Ettuh.), Özb. *ķutur-*, YUyg. *ķutu(r)-*, Kar. *ķutur-*, Kum. *ķutur-*, Tat. *ķotoroķ*, *ķotur-*, Başk. *ķotort-*, Nog. *ķutur-*, Kaz. *ķutur-*, KKlp. *ķutur-*, Kırg. *ķutur-*, EAlt. **gūt`ù-* “kötüleşmek”: ETK. **kūtúr*: EMOğ. **gutu-*, Eski Tk.-Moğ. **gutu-*, EJap. **kutu-*.

2. **būta-* “budamak; dal, çivi”: Çuv. *p̣ḅ`da*, Yak. *bitā-*, *butuk*, (Pek.); *mutā-*, *mutuk*, Dolg. *mutuk*, Tuv. *búduķ*, Hak. *pıdıra-*, Gold. *buda-*, *budaķ*, ETK. *butıķ* (EUyg.), Krh. *butıķ*, *butaķ* (MK), Hlç. *buta* “çalı” (Farsçadan tekrar alınma?), TTK. *buda-*, *budak*, Gag. *buda-*, *budaķ*, Az. *buda-*, *budaG*, Trkm. *pūda-*, *pūdaķ*, Sal. *pu/ūtax* (SSYA), Çağ. *buda-* (Pav. C.), EKpç. *buda-* (AH), Özb. *buta-*, *butaķ*, YUyg. *puta-*, *putaķ*, Kar. *buta-*, *butaķ*, Kum. *buta-*, *butaķ*, Krç-Blk. *buta-*, *butaķ*, Tat. *bota-*, *botaķ*, Başk. *bota-*, *botaķ*, Nog. *bita-*, *butaķ*, Kaz. *buta-*, *butanaķ* (*buta* “çalı” < Far.), KKlp. *puta-*, *putaķ*, Kırg. *buta-*, *butaķ*. EAlt. **pūt`o1* “kavak ağacı; dal, çubuk”: ETK. **būta-*, EMOğ. **buta*, ETK.-Moğ. **pota*, EKor. **pə1tur*, EJap. **pəta*.

3. **ētük* “ayakkabı, çizme”: Çuv. *aḍḅ*, Yak. *eterbes*, Dolg. *eterbes*, Tuv. *idik*, Hak. *ödək*, ETK. *etük* (EUyg.), Krh. *etük* (MK), TTK. *edik*, Trkm. *ādik*, Sal. *itix*, *itix*, Çağ. *etük* (Pav. C.), *ötük* (Bor. Bad, Pav.C.), Özb. (ağız) *ādik*, *ötik*, *ötük*, YUyg. *ötük*, Kum. *etik*, Tat. *itık*, Nog. *etik*, Kaz. *etik*, KKlp. *etik*, Kırg. *ötük*,

Gold. *ödiük*. EAlt. **p`āt* 'i "pantolon, çizme": ETK. **ētük*, Eski Tk.-Moğ. **pati*, EKor. **pàti*.

4. **gē(y)t*- "gitmek", **gē(y)t-er*- "kovmak, elinden almak": Çuv. *kayt*-; ettirgen. *katert*-, ETK. *ket*-, *keter*- (EUyg.), Krh. *ket/δ*-, *keter*- (MK, QB), TTK. *git*-, *gider*-, Az. *get*-, *gediş*, Trkm. *git*-, *gider*-, Çağ. *keṭ*-, *keter*- (Abuş., Sangl., MA), Özb. *ket*-, YUyg. *kät*-, *ketiş*, Kar. *ket*-, *keter*-, Kum. *get*-, *geter*-, Tat. *kit*-, *kitär*-, Nog. *ket*-, *ketir*-, Kaz. *ket*-, *ketir*-, KKlp. *ket*-, *ketir*-, Kırg. *ket*-, *ketir*-. EAlt. **gāyt* 'i "yürümek, gelmek": ETK. **gē(y)t*-, EMOğ. **getül*-/**gatul*-, EJap. **kitá-r*-.

5. **ōtü*- "eski; terk edilmiş eski ev": Çuv. *vadъ*, Yak. *ötöx*, Dolg. *ötök*, Tuv. *ötükän* "Tuva'da bir sıradağ adı" (FiL 215): Tof. *ötükän* "geyikleri otlamak için düz geniş bir yer" (FiL 215): ETK. *ötüken*, (Orhon), Krh. *ötüken* (MK), Kırg. *ötök* "çadırlı köyün eski yeri; kışı geçirmek için uygun girinti". Uzunluk Çuvaşçaya göre belirlendi EAlt. **ōt* 'è "eski": ETK. **ōtü*-, EMOğ. **öte*-, Eski Tk.-Moğ. *(*x*)*ut*-, EJap. **otə-nà*. (Eski Türkçedeki birincil kısalık **öt*- "geçmek" fiilinden meydana geldiği ihtimali vardır, krş. Tat. *üttkel* "geçit" vs.)

6. **ātag* "ada": TTK. *ada*, Gag. *ada*, Az. *ada*, Trkm. *āda*, Çağ. (CC.) *atov*, Özb. *ota*, YUyg. *ata*, Kar. K. *ada*, Kum. *ada* (<Oğuz), Tat. *ataw*, Başk. *ataw*, KKlp. *ataw*. Şekil etimolojisi belli değil.

7. **dütük* "düdük": Krh. *tütek* "güğümün deliği" (MK), *düdiük* (IM), TTK. *düdiük*, Gag. *düdiük*, Az. *düdiük*, Trkm. *tüydük*, Sal. *tütülüx* (SSYA), EKpç. *düdiük* (AH), Özb. *tutak*, Kum. *düdiük*, Nog. *düdiük*, Kaz. *tütük*, KKlp. *tüte*, Kırg. *tütük*. EAlt. **tüti* "küçük boru, yuvarlak kap": ETK. **dütük*, Eski Tk.-Moğ. **dodaka(n)*, EJap. **tutu*.

8. **dāt*- "tat, tatlı, alışmak": Çuv. *tuda-l*-, *tuda-n*-, *todъ*, *tut-lъ*, Hak. *tadı*-, *tadıy*, *tadıly*, SUyg. *tatı*-, *tatıy*, ETK. *tatıy* (EUyg.), *tatıly* (Orhon, EUyg.), Krh. *tat-lıy* (MK), *tatı*- (MK, QB), *tatıy* (MK, QB), *tatıy-lıy* (MK), TTK. *tat*- (*tatar*), *tat* (-*d*-), *tadım*, *tatık*, *tatlı*, *dad-a*- "sataşmak, dadandırmak", *dad-a-n*-, Gag. *dat*-, *dat*, *datlı*, *dad-a-n*-, Az. *dad*-, *dad*, *dadlı*, *dadan*-, Trkm. *dāt/d*-, *dāt*, *dāt-lı*, Özb. *tatı*-, YUyg. *teti*-, Kar. *tat*-, *tatı*-, *tat*, *tatuv*, *tatlı*, *tatan*-, Kum. *tatı*-, *tatıw*, *tatlı*, Krç-Blk. *tat*-, *tatıw*, *tatlı*, Başk. *tatı*-, *tat*, *tatlı*, Nog. *tat*-, *tatıq*, KKlp. *tat*-, *tatı*-, *tatlı*, Kırg. *tat*-, *tatı*-, *tatıq*, *tattıw*, *tatq-a-n*-, Gold. *tatu*. Muhtemelen **dāt* "tat" (EAlt. **çiātu* (~**t*-) "tatlı, tat": ETK. **dāt*, EMOğ. **dadı*-, Eski Tk.-Moğ. **cuti* ve **tatı*- "tatmak, tadına bakmak, alışmak" (EMOğ. **tatı*- > *taçi(ya)*- "alışmak": (KWb 385), Tk.-Moğ. *tatı*- vs. (SSTMYa 2: 170) iki kelimenin kontaminasyonu söz konusudur.

9. **gēt*- "kertik yapmak": Çuv. *kat*-, Hlç. *kätük* "kertik, oyuk", TTK. *get*-, *gedik*, Trkm. *gāt*-, *gādik*; Çağ. *ket*- (MA), EKpç., *ked*-, *kedük* (AH), Özb. *ketük*, Tat. *kit*-, *kitek*, Başk. *kit*-, *kitek*, Nog. *ketik*, Kaz. *ketik*, KKlp. *ketik*, Kırg. *ket*-,

ketik. EAlt. **kiātu* “kesici alet; kertik”: ETK. **gēt-*, EMoğ. **godoli*, Eski Tk.-Moğ. **kota*.

2.1.2. Birincil kısa ünlü ile:

Oğuz, Karluk, Kıpçak grubunda hiçbir durumda seslendirilmez:

1. **otar* “sürü, at sürüsü”: Yak. *otor*, Tuv. *odar*, Trkm. *otar*, Özb. *otar*, Kar. *otar*, Kum. *otar*, Tat. *utar*, Başk. *utar*, Nog. *otar*, Kaz. *otar*, KKlp. *otar*, Kırg. *otor*, Gold. *odor*. EAlt. **p`okt`o(-rV)*.

2. **kotur* “yak”: Krh. *qotuz* (MK), TTK. *xotoz*, Az. *Gotaz*, Trkm. *Gotaz*, Çağ. ve EKpç. *qotas* (Pav.C.), *qutuz* (AH), Özb. *qotas*, YUyg. *qotaz*, Kar. *qutas*, Tat. *qutaz* (ağız), Kırg. *qotos*. EAlt. **k`akt`o*.

3. **atan* “iğdiş edilmiş deve”: Tuv. *adan*, Krh. *atan* (MK), Trkm. *atan* (ağız), Çağ. *atan* (IM), Nog. *atan*, Kaz. *atan*, KKlp. *atan*, Kırg. *atan*. EAlt. **akt`V*.

4. **göt-ir-* “yükselmek”: Yak. *kötör* “kuş”, Tuv. *ködür-*, Tof. *kötür-*, Hak. *ködär-*, Şor. *ködür-*, SUyg. *küter-*, ETK. *kötür-* (Orhon, EUyg.), Krh. *kötür-* (MK, QB), Hlç. *ketür-*, *ketir-*, TTK. *götür-*, Gag. *götür-*, Trkm. *göter-*, Çağ. *köter-* (Abuş., MA), Özb. *qotar-*, YUyg. *kötär-*, Kar. *köter-*, Kum. *göter*, Krç-Blk. *kötür-*, Tat. *küter-*, Başk. *kütär-*, Nog. *köter-*, Kaz. *köter-*, Kırg. *kötör-*, Gold. *ködür-*. EAlt. **köt`i*.

5. **yiti* “keskin, sivri”: Çuv. *sıvcə* (?), Yak. *siti*, Dolg. *hutı*, Tuv. *çidig*, *çidi-*, Hak. *çätəg*, Şor. *çidig*, ETK. *yiti* (EUyg.), Krh. *yitig* (MK, QB), Hlç. *yitti*, TTK. *iti-*, Az. *iti*, Trkm. *yiti*, Çağ. ve EKpç. *iti* (AH, Ettuh.), *itik* (Pav.C.), *iti-* (Pav.C.), YUyg. *iştik*, Kar. *yiti*, *iti*, Kum. *itti*, Krç-Blk. *jütü*, Tat. *cete*, Kaz. *jiti*. EAlt. **nit`à*.

6. **böteke* “kursak”: Çuv. *pudege*, Yak. *bötögö*, Az. *pätänäk*, Trkm. *peteke*, Orta Türkçe *bütege*, (EKpç., Ettuh.), Kum. *böteke*, Tat. *bütäkä*, *böteg*, Başk. *bütägä*, Nog. *böteke*, *bötege*, Kaz. *bötäkä*, KKlp. *böteke*, Kırg. *bötög/kö*. EAlt. **met`i(-rkV)*.

7. **kat-ıg* “katı, sert”: Çuv. *xıdv*, Yak. *kıtānax*, Dolg. *kıtānak*, Tuv. *ka`diy*, Hak. *xatıy*, Şor. *qadıy*, ETK. *qatıy* (Orhon, EUyg.), Krh. *qatıy* (MK, QB, IM), TTK. *kat* (ağız), Az. *Gatı*, Trkm. *Gat*, *Gatı*, Çağ. *qatıy* (MA), Özb. *qatıq*, YUyg. *ketik*, Kum. *katı*, Tat. *katı*, Başk. *katı*, Nog. *kat*, Kaz. *qattı*, KKlp. *qattı*, Kırg. *katū*, Gold. *katū*. EAlt. **k`et`oI*.

8. **satan* “uyuluk, kalça”: Çuv. *sodamv* “yan, kış”, TTK. *satan*, Trkm. *satan*, Çağ. *satan* (Pav. C), KKlp. *satan*. EAlt. **siot`e*.

9. **atır* “sulu tarla, tarla sınırı”: Şor. *adıs* “1/18 desyatına genişliğinde ağıl”, Krh. *atız* “iki ark/duvar arasındaki herhangi toprak çizgisi” (MK), Trkm.

atız, YUyg. *etiz*, Kaz. *atız*. EAlt. *p`át`à.

10. *ata/*ete “ata, baba”: Tuv. *a`da*, Hak. *ada*, SUyg. *ata*, ETK. *ata* (EUyg.), Krh. *ata*, *atakı* (MK), TTK. *ata*, (ağız) *ede*, Az. *ata*, Trkm. *ata*, Çağ. *ata* (Pav.C), Özb. *ata*, YUyg. *ata*, Kar. *ata*, Kum. *ata*, Krç-Blk. *ata*, Tat. *ata*, *eti*, *etkey*, Başk. *ata*, Nog. *ata*, Kaz. *ata*, KKlp. *ata*, Kırg. *ata*, Gold. *ada*. EAlt. *ət`è.

11. *tata- “kudurmak, gözü dönmek; öfkeli, hiddetli”: Yak. *tattas*, Tuv. *tadı-la*- “kahkaha atmak”, Kırg. *tatar-*. EAlt. *t`ákta.

12. *botu “deve yavrusu”: Krh. *botu* (MK), TTK. *potak*, Az. (ağız) *pota* “manda, ayı yavrusu”, Çağ. *bota* “hayvan yavrusu” (Abuş., Sangl.), Özb. *bota*, YUyg. *bota*, Kar. *bota*, Tat. *buta*, Başk. *buta*, Nog. *bota*, Kaz. *bota*, KKlp. *bota*, Kırg. *boto*. EAlt. *māndo.

13. *det- “didinmek, elinden geleni yapmak, karşı koymak”, “cesur, kahraman”: Yak. *teťānex*, Tuv. *didin-*, *didim*, Tof. *titim*, Hak. *tətən-*, ETK. *tetik* (EUyg.), Krh. *tet-*, *tetin-* (MK), *tetik*, *teti-l-* “akıllanmak” (MK), TTK. *didin-*, *tetik*, Gag. *didin-*, Trkm. *tetārik* “destek, yardım” (?), Çağ. *tetik* (Abuş., Sangl.), Özb. *tetik*, YUyg. *tetik*, Kum. *tetek* “memnuniyet, hoşnutluk”, Tat. *tāti* “iyi, hoş”, Başk. *tätāy* “güzel eşya (çocuk dilinde), Kırg. *tetik*, Gold. *tidim*, *tedü* “memnun”. Muhtemelen Türkiye Türkçesinde, Gagauz Türkçesinde ötümlü başlangıcın ikinci etkisinin sonucudur. EAlt. *tētu “saygı, kaygı, tasa”: ETK. *det-, EMOğ. *çida-, Eski Tk.-Moğ. *dēdu-, EJap. *tütü-.

14. *kotar- “koparmak, bozmak, yerini oynatmak”: Hak. *xodır-*, Tat. *ķutar-* (ağız), Başk. *ķutar-*, Kırg. *ķotor-*, Gold. *ķodor-*. EAlt. *k`et[o].

15. *katar- “kovmak, takip etmek, gözlemlenmek”: Tuv. *ķadar-*, Hak. *xadar-*, Şor. *ķadar-*, Krh. *ķatar-* (MK), TTK. *katarla-*, *katala-* (ağız), Nog. *katar*, Gold. *ķadar-*. EAlt. *k`ēlta.

16. *otur “otuz”: Yak. *otut*, Dolg. *otut*, Hak. *otıs*, SUyg. *otus*, ETK. *otuz* (Orhon, EUyg.), Krh. *ottuz* (MK), Hlç. *hottuz*, TTK. *otuz*, Gag. *otuz*, Az. *otuz*, Trkm. *otuz*, Çağ. *otuz* (Pav. C.), Özb. *ottiz*, YUyg. *ottuz*, Kar. *otuz*, Krç-Blk. *otuz*, Tat. *utız*, Başk. *utığ*, Nog. *otız*, Kaz. *otız*, KKlp. *otız*, Kırg. *otuz*, Gold. *odus*, *odus*.

17. *otag “otağ, çadır, oda”: Yak. *otū*, Tuv. *oday*, Hak. *otax*, Şor. *oday*, SUyg. *otay*, *otax*, Krh. *otay* (MK), TTK. *otak*, *oda*, Gag. *oda*, Az. *otaG*, Trkm. *otaG*, Çağ. *oda* (Pav.C.), Özb. *otow*, YUyg. *otak*, Kar. *oda*, Kum. *otaw*, Krç-Blk. *otow*, Nog. *otaw*, Kaz. *otaw*, KKlp. *otaw*, Kırg. *otō*, Gold. *odū*. Muhtemelen Türkiye Türkçesinde ve Gagauz Türkçesinde (ve büyük bir ihtimal Oğuzcadan Karaim ve Çagatay Türkçesi şekillerinde) *ōt “ateş” kelimesinden gelen *ōtag sözcüklerin kontaminasyon sonucudur. EAlt. *ōlt`tū.

18. *katır “katır”: Krh. *ķatır* (MK, QB), TTK. *katır*, Az. *Gatır*, Trkm. *Gatır*, Çağ. *ķatır* (AH, Houts., IM), Nog. *ķatır*. EAlt. *kēt`ta.

19. **kotur* “uyuz, kel hastalığı”: Tuv. *ƙodur*, Hak. *xodır*, SUyg. *ƙodur*, ETK. *ƙotur* (EUyg.), TTK. *kotur* (ağız), Az. *Gotur*, Trkm. *Gotur*, Çağ. *ƙotur* (Pav.C.), Özb. *ƙotir*, YUyg. *ƙotu(r)*, Kar. *ƙotur*, *ƙotır*, Kum. *ƙotur*, Tat. *ƙutır*, Başk. *ƙutır*, Nog. *ƙotır*, Kaz. *ƙotır*, KKlp. *ƙotır*, Kırg. *ƙotur*, Gold. *ƙodur*. EAlt. **k`ut`/tV*.

20. **etek* “etek, etek ucu”: Tuv. *e`dek*, Hak. *idek*, Şor. *edek*, Krh. *etek* (MK), Hlç. *hätäk*, TTK. *etek*, Gag. *ietek*, Az. *ätäk*, Trkm. *etek*, Çağ. *etek* (Bor. Bad., Abuş., Pav. C.), Özb. *etäk*, YUyg. *etäk*, Kar. *etek*, Kum. *etek*, Krç-Blk. *etek*, Tat. *itäk*, Başk. *itäk*, Nog. *etek*, Kaz. *etek*, KKlp. *etek*, Kırg. *etek*, Gold. *edek*. EAlt. **et`/ti*.

21. **küte(re)* “bataklık”: Hak. *ködre*, Tat. *küter*, *köte* (ağız), Başk. *Küter* (ağız), Gold. *küdre*. EAlt. **kut`/ti*.

**yedti* “yedi” kelimesinin durumu çok daha etkileyicidir: Çuv. *sicə*, Yak. *sette*, Dolg. *hette*, Tuv. *çedi*, SUyg. *yeti*, *yiti*, *cetä*, ETK. *yeti* (Yenisey, EUyg.), Krh. *yeti* (MK), Hlç. *yieti*, *yätti* (< Az.), TTK. *yedi*, Gag. *yedi*, Az. *yeddi*, Trkm. *yedi*, Sal. *yitti*, Çağ. *yeddī* (Ettuh.), Özb. *yetti*, YUyg. *yätti*, Kar. *yedi*, Kum. *yetti*, Krç-Blk. *yeti*, *ceti*, *jeti*, Tat. *cide*, Başk. *yete*, Nog. *yeti*, Kaz. *jeti*, KKlp. *jeti*, Kırg. *ceti*, Gold. *yeti*. Ötümlülük nadir birleşmelerin refleksleri ile izah edilebilir. EAlt. **nad[i]*.

Seçilen bu örneklerde Oğuz dilleri bir önceki ünlünün tarihî uzunluk/kısalığına göre kelime içi ünsüzünün ötümlülük/ötümsüzlüğünü göstermektedir. Karluk ve Kıpçak dilleri de aynı şekilde sadece tarihî uzun ünlüden sonra ötümlülüğü meydana getirmektedir, ancak Altay kaynaklı lehçelerdeki kelime içi **t*'nin buna benzer bağıntısı her zaman görülmemektedir. Şöyle ki: Eski Türkçe **t* Eski Altayca nefesle telaffuz edilmeyen **t*'den gelmekte; Eski Türkçe uzunluktan sonraki pozisyonda ünlüler arasında ötümlülüğü göstermekte; Eski Altayca nefesle telaffuz edilen **t*'den gelen Eski Türkçe **t* ise iki ünlü arasında ötümlülüğünü göstermemektedir. **dütük* ve **dāt-* köklerinde dağılımın bozukluğu, birincisi tek kökten gelen gelişimi ile, ikincisi ise tarihî açıdan iki farklı kökün birleşmesi ile izah edilebilir. Kıpçak ve Karluk grubundaki reflekslerin **gēt-ük* şeklinde seslendirilmesi muhtemelen, kökün birleşmesinden ve leksemin senkronik türemesinden dolayıdır. Mademki sadece az sayıdaki örnekler, bu şekilde kelime içindeki nefesle telaffuz edilen ve edilmeyen boğuk ünsüzün durumunu koruyorsa, Eski Türkçe fonolojik sistem için bu gibi muhalefet oluşturmak gereksizdir ve böylece Karluk ve Kıpçak lehçelerinde uzun zaman muhafaza edilen bir tür prosodik belirtinin taşıyıcısı olduğunu (bk. Tobask faringalleşmesinin gelişimi. SİGTYa 2002: 615-621) kabul etmek gerekir.

Kaynaklar

- Ab. Abayev, V. İ. *İstoriko-etimologičeskiy slovar' osetinskogo yazıka* [Oset Dilinin Tarihi-Etimolojik Sözlüğü], Moskova-Leningrad, 1958-1995. C. I-V.
- Amansıravev 1970 Amansıravev J. *Türkmen dialektologiyası* [Türkmen Dialektolojisi], Aşkabat.
- Biçeldey 2001 Biçeldey, K. A. *Faringalizatsiya v tuvinskom yazıke* [Tuva Dilinde Faringalizalleşme], Moskova.
- Dyaçkovski Dyaçkovski, N. D. *Zvukovoy stroy yakutskogo yazıka. Ç. 1. Vokalizm. Ç. 2. Konsonantizm* [Yakut Dilinin Ses Yapısı, C 1, Vokalizm, C 2, Konsonantizm], Yakutsk, 1971, 1977.
- Dıbo 1991 Dıbo, A. V. *Türk *t, *d // Slavistika. İndoyevropeistika. Nostratika* [Türkçe *t, *d // Slavistik. Hindoevpropeistik. Nostratik], Moskova.
- Dıbo 1996 Dıbo, A. V. *Semantičeskaya rekonstruksiya v altayskoy etimologii* [Altay Etimolojisinde Semantik Rekonstruksiyonu], Moskova.
- Direnkova 1940 Direnkova, N. P. *Grammatika oyrotskogo yazıka* [Oyrat Dilinin Grameri], Moskova-Leningrad.
- İliç-Svitıç 1963 İliç-Svitıç, V. M. "Altayskiye dental'niye: t, d, δ" [Altaycanın dış ünsüzleri: t, d, δ] **Voprosı Yazıkoznaniya**, 1963, № 6.
- İliç-Svitıç 1965 İliç-Svitıç, V. M. *Altayskiye guttural'niye: k 2, k, g // Etimologiya* (Altayca gırtlaksı ünsüzler: k 2, k, g // Etimoloji) - 1964. Moskova.
- Kondrat'yev 1976 Kondrat'yev, V. N. *Vvodnyy fonetičeskiy kurs turetskogo yazıka* [Türk Dilinin Temel Fonetik Kursu], Leningrad.
- Rassadin FiL Rassadin, V. İ. *Fonetika i leksika tofalarskogo yazıka* [Tofa Dilinin Fonetigi ve Leksikolojisi], Ulan-Ude, 1971.
- Rassadin 1995 Rassadin, V. İ. *Tofalarsko-russkiy, russko-tofalarskiy slovar'* [Tofaca-Rusça, Rusça-Tofaca Sözlük], Irkutsk.
- SiGTYa 2002 *Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika tyurkskih yazıkov: Regional'niye rekosntruksii* [Türk Dillerinin Tarihi Karşılaştırmalı Grameri: Bölgesel Rekonstruksiyonlar], Moskova.
- SSTMYa *Sravnitel'niy slovar' tunguso-man'çjurskih yazıkov* [Tunguzca-Mançuca Dillerinin Karşılaştırmalı Sözlüğü], Leningrad, 1975-1977. C. I-II.
- Starostin 1991 Starostin, S. A. *Altayskaya problema i prosihojdeniye yaponskogo yazıka* [Altay meselesi ve Japon Dilinin Doğuşu], Moskova.
- TDOS *Türkmen dilinin orfoepik sözlüğü* [Türkmen Dilinin Orfoepik Sözlüğü], Aşkabat, 1978.
- Fedotov Fedotov, M. R. *Etimologičeskiy slovar' çuvaşskogo yazıka, tt. 1-2* [Çuvaş Dilinin Etimolojik Sözlüğü, C. 1-2], Çeboksarı, 1996.
- ESTEYa 3 Sevortyan, E. V. *Etimologičeskiy slovar' tyurkskih yazıkov* [Türk Dillerinin Etimolojik Sözlüğü], Moskova, 1980.
- Bailey Bailey, H. W. *Dictionary of Khotan Saka*. Cambridge etc., 1979.
- Doerf. Doerfer, G. *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. Wiesbaden, 1963. I; Wiesbaden, 1965. II; Wiesbaden, 1967. III.
- EDAL Starostin, S. A., Dıbo, A. V., Mudrak, O. A. *The etymological*

	<i>dictionary of the Altaic languages. I - III. Leiden, Brill, 2003.</i>
EDT	Clauson, G. <i>An Etymological Dictionary of PreThirteenth-Century Turkish.</i> Oxford, 1972.
Gombocz	1912 Gombocz, Z. <i>Die bulgarisch-türkische Lehnwörter in der ungarischen Sprache.</i> Helsinki, 1912 (MSFOu. XXX).
KWb	Ramstedt, G. J. <i>Kalmückisches Wörterbuch.</i> Helsinki, 1935.
MNYTESz	<i>A magyar nyelv történeti-etimologiai szótára.</i> Budapest, 1967-1976. I-III.
VEWT	Rasanen M. <i>Versuch eines etymologisches Wörterbuchs der Türk Sprachen.</i> Helsinki, 1969.

Kısaltmalar:

Diller, Ağızlar, Lehçeler

Alt.	Altay Türkçesi
Ar.	Arapça
Az.	Azerbaycan Türkçesi
Başk.	Başkurt Türkçesi
Blg.	Bulgarca
Çağ.	Çağatay Türkçesi
Çuv.	Çuvaş Türkçesi
Dolg.	Dolganca
EAlt.	Eski Altayca
EJap.	Eski Japonca
EKpç.	Eski Kıpçakça
EKor.	Eski Korece
EMoğ.	Eski Moğolca
ETk.	Eski Türkçe
EUyg.	Eski Uygurca
Evk.	Evenkice (Tunguzca)
Far.	Farsça
Gag.	Gagavuz Türkçesi
Gold.	Gold Ağzı (Nanayca)
Hak.	Hakas Türkçesi
Hlç.	Halaç Türkçesi
Hor.	Horasan Türkçesi
Jap.	Japonca
Kar.	Karay Türkçesi
Karag.	Karagas Türkçesi
Karaim.	Karaim Türkçesi

Kaz.	Kazak Türkçesi
Kırg.	Kırgız Türkçesi
KKlp.	Karakalpak Türkçesi
Kor.	Korece
Krh.	Karahanlı Türkçesi
Kum.	Kumuk Türkçesi
Ma./Man.	Mançuca
Mac.	Macarca
Moğ.	Moğolca
Nan.	Nanayca
Nog.	Nogay Türkçesi
Oroç.	Oroçça
Oset.	Osetçe
Özb.	Özbek Türkçesi
Rus.	Rusça
Sak.	Saka Dili
Sal.	Salar Türkçesi
Soğd.	Soğdça
Solon.	Solon Ağzı (Evenkice)
SUyg.	Sarı Uygur Türkçesi
Şor.	Şor Türkçesi
Tat.	Tatar Türkçesi
Tk.	Türkçe
TTk.	Türkiye Türkçesi
Trkm.	Türkmen Türkçesi
Tof.	Tofa Türkçesi
Tuv.	Tuva Türkçesi
Uyg.	Uygurca
Yak.	Yakut Türkçesi
YUyg.	Yeni Uygur Türkçesi

Eserler:

Abuş.	Vel'yaminov-Zernov V. V., <i>Slovar' Cagataysko-turetskiy</i> , SPb., 1868 [Çağatayca-Türkçe Lügat (Abuşka Lügati)], SPtb, 1868.
AH	Caferoğlu, A., <i>Ebû-Hayyâm , Kitâbü'l- İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk</i> , İstanbul, 1931.
CC	<i>Codex Cumanicus</i>
SSYA	Tenişev E. R., <i>Stroy sarıg-yugurskogo yazıka</i> [Sarı Uygurların Dil Yapısı], M., 1976.
Ettuh.	<i>Et-tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye</i> . Çev. Besim Atalay,

- İstanbul, 1945.
- Houts.** Houtsma M. Th., *Ein türkisch-arabisches Glossar*, Leiden, 1894.
- IM** İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin.
- MA** Poppe N. N., *Mongol'skiy slovar'. Mukaddimetü'l-Edeb, Ç. I-II* [Moğolca Sözlük, Mukaddimat Al-Adab, C I-II] // Trudî instituta vostokovedeniya, XIX, M.-L., 1938.
- MK** *Slovar' Mahmuda Kaşgarskogo* [Kaşgarlı Mahmut Sözlüğü].
- Orhon** *Orhon Türkçesi*
- Pav.C** *Pavet de Courteille M. Dictionnaire turc-oriental, Paris, MDCCCXX.*
- Pek.** Pekarski, E. K., *Slovar' yakutskogo yazıka* [Yakut Dili Sözlüğü], Sankspetersburg 1907.
- Sangl.** *Clauson G., Sanglach, A Persian guide to the Turkish language, London, 1960.*
- Yenisey** *Yenisey Yazıtları*
- Bor. Bad.** Borovkov A. K., “*Bedâyiü'l-Lugat*” *Slovar' Tali İmani Geradskogo. K soçineniyam Alişera Navoi* [“*Bedâyiü'l-Lugat*” Tali İmani Geradski'nin Sözlüğü. Alişir Nevâî Araştırmalarına Dair], M., 1961).
- QB** *Material rukopisi “Kutadgu Bilig”* [“*Kutadgu Bilig*” Eseri].